

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 22 (16970)

2005 чылдың
МАРТ 3,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 19.00
Садар өртээ — 3 рубль.

Чазак Отчедун чугаалажып тур бис

РЕВИЗОРЛАРГА ОНЗАГАЙ БҮРҮН ЭРГЕЛЕР ХЕРЕК

Бо чылдың январь 20-де Тыва Республиканың Чазааның составында чаа структура — Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албан чери тургустунган. Чүү албан черил, ол кандыг ажил-херекти кылырыл? Бо дугайында Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанының удуртукчу Анай-Хаак Богбалдаевна Дыртый-биле бистиң корреспондентивис чугаалашкан.

ла саң-хөө, экономика, бухгалтер талазы-биле дээди эртемниг болур болгаш тускай эртемниң аайы-биле практиктиг ажил кылып чораан болур. Ынчангаш ажилдакчы бүрүзү чеже хире-даа улуг хемчээлди болза, хыналданы боду чорудуп шыдаар, өңчүнүң кандыг-даа хевирлери хамаанчокка организацияларның саң-хөө ажил-чорудулгазының бүгү айтырыгларын билир уjurлуг.

— Хей санныг саң-хөө организациялары, ылаңгыя Тыва Республиканың Улуг Хуралының чанында Саналга палатазы азы Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле федералдыг албанның девискээр эргелели ышкаш албан черлери-биле ажылыңар дакпырлажы бербес бе?

— Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанның дүрүмүн езугаар алырга, ооң кол сорулгалары болза республика бюджетиниң хөреңгизиниң ажылалын, республика өңчүзүндө турар материалдыг үнелиг чүүлдерни шын болгаш чөптүг ажыглаарын, ол ышкаш республика бюджетинден саң-хөө дузазын ал турарларның бюджет хоойлужулгазын, Тыва Республиканың

Чазааның магадылалдарының, бюджет чээлилериниң, бюджет инвестицияларының негелделерин канчаар сагып турарын хайгаараары болгаш контрольдаары болур. Бо сорулгаларны федералдыг албан, ооң девискээр эргелели база күүседип турар. Ооң аразында ылгалы бар. «Федералдар» федералдыг бюджеттен келир трансферттерниң акшатөгериин болгаш федералдыг инвестиция программаларының хөреңгизин хынаары-биле олар кызыгаарлаттынар. Россияның саң-хөө-бюджет хайгаараар талазы-биле албанның ревизорлары тус чер бот-башкарылганың саң-хөө ажил-чорудулгазын хынавас. Бистер республика бюджетиниң бүгү хөреңгизин хынаар бис.

Саналга палатазы-биле бистиң албанның бюджет хөреңгилериниң чарыгдалдарын шын чарыгдарын хынаар сорулгазы дөмейлежип турар. Ол дээрге бот-боттарын дакпырлап турары ол эвес. Саналга палатазы дээрге бюджетке экспертиза чорудар кол сорулгалыг парламентиниң контроль органы болур. Бистер бюджет хөреңгилериниң берикчилериниң болгаш бюджет алыкчыларының саң-хөө корум-чурумун хынап турар бис.

(Уланчызы 2-ги арында).

Бюджет -2005

ЧЕДИ КАТАП ХЕМЧЭЭ...

2005 чылдың бюджетиниң төлөвилели бирги номчулганы ам-даа эртпээн, а Улуг Хуралдың Хоойлужулга палатазының дегутаттары ам безин ийиги номчулгага хамаарыштыр Чазакка чемелелдерни кирип эгелей берген. Чижек кылдыр алып болза, олар инвестиция программаны чамдык тудуп турар объектилерниң тудуун соксадырынга чедир эде көөрүн негеп турарлар. Чогум черле депутаттар чүнү күзеп турарыл, оларның күзээшкенини республикага кандыг багай салдарлыг болуп болурул? Бо бүгүнүң талазы-биле «Сибтехмонтаж» ААН-ниң Кызылда КМК-зының начальниги Аркадий ПОРУЧНИК-биле интервью.

— Чыл санында-ла парламент инвестиция программаны эде быжарын оралдажып келген. Ол анаа-ла-бир чүүл апарган. Хөңнүңер чазылдыр чугаалаарын шиитпирлеп алганыңарны бодаарга, бо чылын бир-ле онзагай чүүлдер тургустунган боор аа?

— Ындыг болбазының аргазы чок, чүге дизе бистиң бүдүрүлгевистиң инвестиция программанында бодунуң сонургалдары бар — бистер бажың тудар комбинаттың котельнаязын чаартырынга чиңгине керээлиг организация

болуп турар бис, Чазактың парламентже сайгарары-биле кириген амгы программанында ону боттандыраарынга 18 млн. рубльди үндүрүп бээри көрдүнген. Ынчалзажок тургустунуп кел чыдар байдал-биле ук объект чок-ла болза планнаттынган акша-хөреңгилериниң кезик-чамдызын чидирер, чок-ла болза бюджеттен шуут-ла уштунар чыгыы апарган. Ындыг байдал ылап-ла тургустунар болза, ооң уржуктарының аарышкылыг болуру чугаажок.

— Бүдүрүлгеге бе азы өскелерге-даа бе?

— Чүнүң-даа мурнунда бүдүрүлгениң дугайында бодап турар мен. Ажыы-биле чугаалаарга, эрткен чылды бис дарга-бошкаларның аазашкынарның бузуреп ажылдап эрттирдивис. Тудугну уламчылаарынга бюджеттен чүгле 8 млн. рубль алган бис, бир-тээ ол чыл онзагай, юбилейлиг чыл болганда, шупту акша-хөреңгилерни кол нуруузуңда эң улуг тудуларже углаан турган. Бисти 2005 чылга чедир шыдажырын, тудугну уламчылаарын дилээн. Чегдинип тургаш, дериг-херекселдерниң кезик-чамдызын садып ап, эптеп тургустувус, өрелеривис 9 млн. рубль. Бо чылгы инвестиция программаны камгалап турда, ТР-ниң Экономиктиг хөгжүлдө яамызы, Тудуг яамызы бажың тудар комбинаттың котельнаязынга хамаарыштыр ийи вариантыны республиканың Чазаанга саналдап киригенер. Баштайгызы — эптеп каан үш котелдун бирээзин болгаш бүгү инженер четкилерин ажылдадып кириери.

(Уланчызы 2-ги арында).

Солун болгаш номчукчу

Эң хой «ШЫН» — Чөөн-Хемчикте

Эрткен отчеттук чылда Тываның Чазаа республика девискээринде үнүп турар солун-сеткүүлдерни хөгжүдеринче болгаш деткиринче доктаамал кичээнгейни угландырып, тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган. Ооң деткимчези-биле «Шын» солуннуң ажилдакчылары үе-шаанда кожуун, сумуларга, көдээ чонга чедип, солуннуң номчукчуларының санын көвүдөдип алыры-биле тайылбыр ажылын чорудуп келген.

Чер-черлерде чагыдылганың кайы хире чоруп турарын редакцияга ай, квартал, чартык чыл санында түнөп, чугаалажып турар. 2005 чылдың март 1-де байдалы-биле Чөөн-Хемчик кожуун «Шын» солунну 1548 кезекке чагыткан. Кожууннарда ол эң бедик көргүзүг-дүр. Бай-Тайга кожуунда 3 өрегениң 1-зи «Шын» солунну номчуп, ниитизи-биле 1191 кезекти чагыткан. Сүт-Хөл кожуунун чурттакчылары 809 кезек «Шын» солунну чагыдып алгаш, база-ла мурнакчыларның одуруунда чоруп турар. Республика төвүндө ырактат чурттап-даа турар болза, Мөңгүн-Тайгада 399 өг-бүлө «Шынны» номчуп турар. Эр хейлер!

Ындыг-даа болза чамдык кожууннарда чагыдылга талазы-биле ажил кошкак чоруп турарын демдеглес аргажок. Чижээ-

лээрге, 3000 хире өрегелиг Барыын-Хемчик кожуунда чүгле 600 өреге, 2955 өрегелиг, 10 сумуларлыг Кызыл кожуунда чүгле 361 өреге, 2170 өрегелиг Тес-Хем кожуунда 384 өреге «Шын» солунну чагыткан.

Республиканың удуртуп-баштаар шупту албан черлери Кызыл хоорайда ажылдап турарын билир бис. Ол хирезинде кожууннарга деңнээрге, чагыдылга талазы-биле байдал ында кончук багай бооп турарын айтып каары чугула. Республика төвү — Кызылда чүгле 250 кижиге «Шын» солунну бо хуннерде чагыдып алган номчуп турар. Ол дээрге оларның төрөөн Тывада улусчонунуң ажил-амыдыралын сонуургавай, чедир билбейн, олардан хоорук ажылдап, чурттап чоруунуң херечизи-дир.

Бистиң корр.

Кажан? Каза? Чүү? Сонуургантаалыңар

Хуу мал оолдап
турар

Бөгүнде республиканың бүгү хевириниң ажил-агыйларында 40973 анай-хураган алдыган.

Ажыл-агыйларда шээр малдың түлүктөп төрүүрү март айның 15-тен эгелээр деп санап турар. Кол кезинде хуу улустуң малы төрүп турар. Март 1-ниң байдалы-биле алырга, Сүт-Хөлде — 21762, Чеди-Хөлде — 4495, Чаа-Хөл, Улуг-Хем, Тес-Хем, Эрзин кожууннарда 1500-тен 2 муң чедир хой төрөөн. Республика бо чылын чүс хойга онааштыр ортумаа-биле 80-85 хураганни камгалап алып планныг.

Белеткелде —
ийи ай

Часкы тарылга ажилдары эгелээринге чедир 2 ай хире үе арткан.

Бо хуннерде ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының чер ажил-агыйы болгаш механизация эргелели тараа үрезинин чажар шынарынга чедир арыглаар, хораннаарының талазы-биле ажилдарны чорудуп турар. Республиканың көдээ ажил-агый үлетпүрүнүн болбаазырадылга бүдүрүлгелеринде 4 муң ажыг тонна тараа үрезини бар. Ол 2005 чылда тараа дүжүдүн 60 муң тонна чедирер дээн планнаашкынга канчап-даа четпес. Аңаа немей ам-даа 3 муң тонна хире үрезин херек.

Чер-черлерде ажил-агыйлар көдээ ажил-агый техниказын шыдаар шаа-биле белеткеп эгелей

берген. Таңды, Барыын-Хемчик, Би-Хем кожууннар тарылга ажилдарына ажыглаар машина-техниканың 60-66 хуузун белеткеп ап шыдалкан. Ук кожууннар машина-техника талазы-биле тарылгага 80 хуу белеткенип ап шыдаптарының аргазы бар.

Арткан кожууннарда бо талазы-биле ажил оожум чоруп турар. Ооң чылдагаанын ук кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдери артык кезектер садып алырынга акша-хөреңгиниң чедишпези-биле тайылбырлап турар.

«Авам цуц»

Ава дугайында тыва чогаалчыларның номнары эвээш эвес. Чоокта чаа оларга немей журналист Сергей Дуганович Хертектиң «Авам үнү» деп ному үнген.

Авторнуң ава дугайында одуруглары өскелерге дөмейлешпес, бир янзы онзагай бооп турар.

Өртемчейни эргий бодап

келиримге,

Өскен өөм дег ыңдыг эргим

чүве-даа чок.

Чылыг бажың, чыргалдыг бай

чуртталга-даа

Шынап черле авамайның

өөңге четпес.

«Авамның өө» деп шүлүүн автор ыңдыг одуруглар-биле эгелээн. Шак ынчаар С.Д. Хертектиң ава дугайында чаа бодаптары Тываның херээжен чонунга Бүгү-делегейниң херээженнер хуну — Март 8 таварыштыр белек болуру чугаажок.

Чойганмаа САТ.

Бистиң Интернетте адресивис:
<http://shyin.tuva.ru>

РЕВИЗОРЛАРГА ОНЗАГАЙ БҮРҮН ЭРГЕЛЕР ХЕРЕК

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Оон аңгыда бюджет хөреңгилеринин өскээр ажылдатылып турарының хемчээлин ап көөрге, амгы ажылдап турар контроль органары эвээш болуп турар. Эрге-хоойлу камгалаар органнарның негелделеринге болгаш Тыва Республиканың Чазааның айтышкыннарында үндөзүлүш, 2004 чылда бистиң ажылыгыстың планын езуугаар 123 ревизияны болгаш темалыг хыналданы чоруткаш, оларның шуптузунда саң-хөө хажыдышкыннары барын илереткен. Бюджет хөреңгилерин көрдүнгөн сорулгазындан өскээр 13,7 млн. рубльди ажыглааны, бюджет хөреңгизин аңгы-аңгы үелерде 15,8 млн. рубльди өскээр чарыгдалары илереттинген. Акша-хөреңгилерин болгаш материалдыг өртектиг чүүлдерин четпези 10,2 млн. рубль болган. Бадыткап турар документтери чокка үндүр бижээн акша-төгерики болгаш материалдыг өртектиг чүүлдерин ниити түнү 16,6 млн. рубль четкен. Шалың тарифтеринин разрядтарын өстүрүп, шалыңга үндөзүн чок немелделерни кирип тургаш, шалың төлөвиринге 3,1 млн. рубльди ажыр төлээни илерээн. Штата чүгле он кижиле ажылдап турар-даа болза, кылган ажылының түннели багай эвес. Бистиң бүгү эргежок чугула бүрүн эргелеривис турган болза, ажылыгыс оон-даа артык эки болур турган ийик.

— Силерниң бүрүн эргелеринер ам-даа четпес бе?

— Мурнунда турган Контроль-ревизия эргелеринден чаа тургустунган саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанның бүрүн эргелери улуг болур ужурулуг. Ындыг турбуже «Тыва Республиканың девискээринге административтиг харыысалга дугайында» бистиң белеткээнивис республика хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирибээ турда, бистиң эргелеривис

шоолуг эвес болуп турар.

Оон кол утказы болза бистиң албан чери бодунуң харыылап турар ажылының шугуму-биле саң-хөө чурумун үрэннерни административтиг харыысалгага оонарын боду боттандыраар ужурулуг. Чижээлээрге, кайы-бир организация бюджет хөреңгилерин ол сорулгага ажыглавайн хажытыканының факт-барымдаазы илереттинген таварылгада, РФ-тиң Бюджет кодекзинге дүүштүр бистиң кириген бижик-документилеривис езуугаар ол организацияга тускай сорулгалыг эвес чарыгдалдарны кызырар саң-хөө хемчээн оонар, удуртукчузун штрафтаар ужурулуг.

Үш чыл мурнунда ТР-ниң Саң-хөө яамызының чанынга турган Контроль-ревизия эргелели, бистерындыг хоойлу төлөвилелин белеткээш, Чазакка камгалап алгаш, республиканың парламентинге чугаалажыры-биле кириген бис. Ында саң-хөө чурумун үрэн албан-дужаалдыг кижилерни шалың төлөвиринин кудуку хемчээли-биле 2-ден 12-ге чедир, саң-хөө чурумун үрэн организацияларны 12-ден 40 чедир шалыңга штрафтаары көрдүнгөн. Чаа хоойлу мынчага чедир хүлээп алдынмаан, ынчангаш эрги езуу-биле ажылдап келдивис. Ол кандыг-даа ажыктыг чүве бербейн турар. Казначействога бистиң хыналдаларывыстың түннелдери кандыг-даа айтышкын болбайн турар. Саң-хөө чурумун үрэн удуртукчуну рубль-биле хемчег алыр эрге бисте чок, чүгле корум-чурум талазы-биле харыысалга оонары-биле хомудал кириер эргелиг бис. Үстүнде оор улуг даргалар, хөңнү четсе, оларны ажылындан халаар, азы анаа-ла чүнү-даа кылбаан кижиле дег чугаалажыры-биле кызыгаарлаттынып турар. Чамдык корум-чурум үрэннер бистиң хыналдаларывыстың түннелдери-биле чөпшээрешпейн баар, удурланып каар таварылгалар база бар. Шак

мындыг четпес ажылдың уржуундан саң-хөө хажыдышкыннарының хөй нуруузу чылдан чылче катаптап турарының чылдагааны ында.

Хыналдаларны болгаш ревизияларны эрттиргеш, оларның түннелдерин үндүрери-биле кызыгаарлаттынмайн турар бис. Саң-хөө хажыдышкыларынга чогуур хемчеглерни оонар дээш шыңгы ажылды чорудуп келдивис. 2004 чылда 57 эрге-дужаалдыг кижиге янзы-бүрү корум-чурум хемчээн оонаган, оон иштинде 19 бюджет албан черлеринин удуртукчулары бар. Ол дээрге кончуг шыңгы хемчег эвези кымга-даа билдингир. Саң-хөө чурумунун үрекчилерин моон сонгаар ындыг үлүгедигни кылбазы-биле эң-не шыңгы хемчег оонар чурумну тургузары негеттинип келген. Мону боттандыраарда Тыва Республиканың административтиг хоойлу-дүрүм үрээр чорук дугайында күштүг Хоойлузунга немелделерни кириери чугула болу берген.

— Силерге, харын-даа бүгү республикага херектиг чугула хоойлу чүге хүлээп алдынмаан?

— Бирээде, ук хоойлунун төлөвилелин ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының күрүне-хоойлу эргелели эрттирбейн келген. Парламентинин юристери ону чедир кылдынмаан деп санааш, дедир эгиткен. Кол чылдагааны—РФ-тиң Кодекзи-биле дүүшпейн турар чүүлдер барында. Федералдыг хоойлу бар болганда республика деннелинге аңаа дөмей хоойлуну хүлээп алган херээ чок деп, Хоойлужудулга палатазының юристери санаан. Анаа чугаалаарга, ол бюрократтыг бир чылдагаан-дыр, чүге дээрге Федералдыг хоойлууда Россия Федерациязының субъектилери боттарының байдалдарын өөренип көрүп тургаш, тааржыр административтиг корум-чурум хажыдышкыннары дээш харыысалга

дугайында хоойлуну хүлээп алырын чөпшээрэн болгай. Ол ыккаш РФ-тиң субъектилериинге таарыштыр Россия Федерациязының Юстиция яамызының ажылдап кылган төлөвилели база бар. Россия Федерациязының девискээрлеринин хөй нуруузу ындыг хоойлуну боттарынга таарыштыр ажылдап кылгаш, хүлээп алган, шагда-ла ажыглап эгелээн.

Ийде, күүсекчи эрге-чагырга органнарының талазындан ук хоойлуну хүлээп алырынче дыка далашпайн турар чүүл база бар. Элээн хөй яамылар, албан черлери саң-хөө, бюджет чурумунун хажыдышкыннарынга хамаарыштыр хыналдалар чорударынга, ол дээш харыысалганы шыңгырадырынга улуг сонургал чок болуп турар. Чүге дээрге оларның хөй кезин бюджет хоойлузунун күүселдезинде хажыдышкыннары кылып турары билдингир болгай.

Ынчалза-даа эрте-даа, орай-даа болза, бо хоойлуну ыяап-ла хүлээп алыр апаар бис, ол амыдыралдың негелдези-дир, аргалыг болза, ону узамдыктырып шайген херээ чок. Келир чылын тус черниң күүсекчи эрге-чагырга органнарынга бот-башкарып ажылдаарынга дыка хөй эргелерни неместир дамчыдып бээр көрдүнгөн билер болгай силер, оон-биле каттай боттары хуваап, ажыглаар дыка улуг хемчээлдиг саң-хөөнү база дамчыдып бээр. Ынчангаш күүсекчи органнарның саң-хөө, бюджет чарыгдалдарына хажыдышкыннары болдурбазы-биле доктаамал хайгаарал, практиктиг дуза негеттинер. Федералдыг эрге-чагырга үндүрүг база бюджет талазы-биле хоойлуну шыңгыраткаш, бо талазы-биле хажыдышкыннар дээш чүгле административтиг харыысалгадан аңгыда, кеземче херээнге оонаштырары база көрдүнгөн. Ынчангаш Россия Федерациязында саң-хөө-бюджет хайгаараар талазы-биле албанның хүлээлгелерин хоойлудүрүм камгалаар күш структуразының эргелери-биле деңгээл. Россияның девискээрлери бо политиканы амыдыралга боттандыраар хүлээлгелиг.

Т.СААЯ.

ЧЕДИ КАТАП ХЕМЧЭЭ...

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ук вариантының өртек-үнези — 40 млн. рубль. Чик өртектиг — 18 млн. рубль — ийги вариант котельнаяда тудуг-монтаж ажылдарын үзүктелдирбизинче база КМК-ны ажылдарның эң адаккы хемчээли-биле хандыраарына угланган. Бюджеттиң арга-шинээн барымдалап, Чазак ийги вариантыны бадылаан.

Моон алгаш көөрге, бо чылын база акша-хөреңгилерни эң кудуку хемчээлге көргөн-дир: ол бүгү объектиде байдалды баксыратпазынга-ла чөп. Чүгле бо тудугну эвес, а кандыг-даа тудугну соксадыры деп чүл дээрзин билер боор силер. Эптеттинген дериг-херекселди дажыглап апаар, акшаны анаа-ла агаарже чашканнапканы ол болур. Бөгүн бис котельнаяда ажылды ара соксаттывыс, ында ам чүгле таңныылдар арткан. Оон кадында таңныылдарны база үр тудуп шыдавас мен, оларның күш-ажылын база төлээр апаар болгай, а бистиң улuzuvus ай-айы-биле шалың акшазы көрбээн. 50 жыл-чынның чүгле 10-у бөгүн ажыл-биле хаара тутунган. Туранда эмнелгениң котельнаязында ажылдап турарлар. Артканнарын шөлээже акша-төгерики чокка үндүрер ужурга таварыштывыс. Бир эвес бо чылын акшаландырышкын чок артсывыска, специалистер тоо-быдаргай маңжы бээрлер. Ам безин өскээр чоруп турлар, оларга хереглел улуг болганындан ажырбайн турарлар. Красноярскиде бистиң трезивис ам безин 10-15 кижини дедир кыйгыртып болур. Ынчал кээрге кижилерни ажылга тургузуп

каары ындыг-ла кончуг берге эвес, оларның шуптузу бедик мергелдиг специалистер-ле болгай. А бүдүрүлге-биле чүү болурул ынчаш? Бир шагда ону кадагалап арттырып алыр дээш хөлчок улуг күженишкынни үндүргөн турган. Он чыл бурунгаар маңаа 50 эвес, а муң ажыг кижиле ажылдап турган. Бистер республиканың бүгү улуг тудугларын херек кырында бут кырынга тургузуп эккелдивис. Амгы үеде санывыс элээн кызырылган бол, ам-даа эң улуг болгаш шыдал-быралыг бүдүрүлге болуп артпышаан бис. Эскелерниң бырашпазы тудуг-монтаж ажылдарының бүгү хевирлерин күүседир чөпшээрелдиг, а кол-ла чүүл — ону күүседип шыдаар бүдүрүлге бистиң болур.

Ынчалзажок бистиң бүдүрүлгевистиң эрге-ажыктары чеже-даа чугула болза, бажың тудар комбинаттың котельнаязынга инвестицияларны кадагалап арттыраарының чугулазынга ол кол барымдаа болбайн турар. Хүндүлүг депутаттарывыс бо объектинин ужуру-дузазын чедир билбейн турар деп бодаар-дыр мен. Бистиң тудуп турарывыс котельная дээрге кандыг-бир организацияның кочегарказы эвес-ле болгай. Оон планнаттынып турар күчүзү бүдүн Шагаан-Арыг хоорайны чылыг-биле хандырып турар котельнаяны күчүзү-биле дең. Өскээр чугаалаарга, бажың тудар комбинаттың котельнаязы комбинаттың цехтеринден аңгыда, Кызылдың барыны талазының бүгү үлетпүр зоназын, университет хоорайыгажын болгаш Мурнуу

база Ангарск бульвары микрорайоннары чылыг-биле хандырып болур. А ындыг хереглел бар болгаш кончуг чиди-биле тургустунганы билер силер.

Херектин ужуру чүдөл дизе Кызылдың ЧЭТ-инин күчүлери хоорайга шагда-ла чедишпестээн. Ол дээрге улустуң дыңнавааны медээ эвес-тир. Энергетиктер боттары безин ук айтырыгны шагда-ла көдүрүп келгенер. А ЧЭТ-ке чүк моон-даа сонгаар чүдүрүлүр болгай. Бо чылын безин хоорайга элээн каш улуг объектилери — музейниң, арбитраж судунуң бажың-балгадын, бизнестептүң аалчылар бажынын болгаш Горная кудумчунда чуртталга бажыңнарын хары угда ажылгалга кириери көрдүнгөн. Херектиң ужу кайнаар углап бар чыдарын билип тур боор силер.

— Бодавыже, хоорайны үзүктээн чылыг-биле хандыраар апаар хире-дир аа?

— Ылап-ла ындыг. Эки-ле дизе, чамдык микрорайоннарга чылыг беришкыннерин үзүктээр азы чылыг четкизин доңурбазы-биле оон нормазын чавызадыр апаар. Ол дээрге республиканың күш четпези чарыгдалдар-дыр, миллиардтарга-даа кайын чыдар. Бистиң вариантывыска капитал салышкыннары эвээш негеттинер. Бирээде, котельнаяны херек кырында бар деп чугаалап болур. Оон тудуун доозарына бөгүн 60 хире млн. рубль херек. Ийги чада — магистралдыг чылыг трассазын тудары.

Бо төлөвилде үндөзүн чаа чүүлдер чок. Комбинаттың котельнаязын хоорайның чылыг четки-

зинге кожарының дугайында чугаа 80 чылдарның төнчүзүнде, коммунисттерниң үезинде-ле, чоруп келген. 1996 чылда Кызылдың ЧЭТ-инге хөйге билдингир үрелишкин болган соонда, хоорайны чылыг-биле хандыраар, ЧЭТ-тиң чүгүн чүгле түр үеде чүктээр эвес, а Кызылдың бир чартыының хандырылганын хүлээнип шыдаар курлавыр үндөзүн турар ужурулу тодазы-биле илереп келген. Бөгүн бистер ол сорулганы күүседириниң кырында келген бис.

— Бисти бүзүредип шыдадынар. Депутаттар база силерни дыңнаар дээрзинге идегээр апаар бис.

— Ындыг болзун деп хөлчок-ла күзээр кижиле-дир мен. База катап катаптап каайн: бажың тудар комбинаттың котельнаязы тудуг-жуларга-даа эвес, а чүнү-даа мурнунда хоорайга, бүгү республикага херек-тир ийин. Депутаттар эртем-билигилг улус-ла болгай, оон кадында оларның элээн хөйү бүдүрүлгелерге ажылдап турганнар, ынчангаш олар айтырыгның шыңгызын долузу-биле медегер билерлер боор. Хоорайга-даа, республикага-даа чылыг хандырылганының немелде үндөзүн турбас болза хоржок дээрзи специалист эвес кижилерге безин билдингир боор. Индустриалдыг тудугнуң кол материалы болур демир-бетон кылыгыларының бүдүрүшкүнүн катап тургузар, тууйбуну Саян артындан дажыглап сөөртпези-биле тууйбу заводун болгаш өске-даа хөй-хөй бүдүрүлгелерни тудуп доозар херек. Чурттаар оран-сава тудуун дугайында маңаа шуут-ла чугаалаваайн.

Таңды кожуунун девискээр-соңулда комиссиязының составын немээр дугайында Тыва Республиканың Соңулда комиссиязының ДОКТААЛЫ

2005 чылдың февраль 25 № 69/336-4 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңулда комиссиязының «Таңды кожуунун девискээр-соңулда комиссиязын тургузар дугайында» 2002 чылдың октябрь 21-де № 126/623 доктаалын езуугаар тургусканы Таңды кожуунун девискээр-соңулда комиссиязының составынче томуйлаашкыга кандидатура талазы-биле саналды көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелеринин болгаш референдумга киржир эргезинин кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунун 29 чүүлүнүн 11 пунктузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың Соңулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Таңды кожуунун девискээр-соңулда комиссиязының составынче бадылаар эргелиг кезигүнү кылдыр 1948 чылда төрүттүнгөн, дээди эртемниг, Таңды районун каттышкан шериг комиссариатының техника талазы-биле улуг дузалакчызы, ажылдап турар черинден депшиттирген Геннадий Нестерович ПАШКЕВИЧНИ томуйлаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңулда комиссиязының даргазының оралакчызы Л.М. ЯКУШКИНА.

Тыва Республиканың Соңулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязын тургузар дугайында» 2002 чылдың апрель 16-да № 3 Чарлыгына өскерилгелер кириер дугайында»

Тыва Республиканың Чазан Даргазының ЧАРЛЫ

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының «Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязын тургузар дугайында» 2002 чылдың апрель 16-да № 3 Чарлыгына дараазында өскерилгелерни кириер: Чарлык езуугаар бадылаан Канцелярияның структуразына:

6 пунктуда «2» деп санны «3» деп сан-биле солуур;

12 пунктуда «13» деп санны «12» деп сан-биле солуур.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу бо Чарлыктан үнүп турар организастат талазы-биле хемчеглерни неделя хуусаада боттандыраар.

3. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай, 2005 чылдың февраль 25. № 132.

АЪТ ЧАРЫЖЫН
ЧУРУМЧУДААЛЫЦАР

Тос-Булак дээрге аът чарыштырарына кончуг-ла таарышкан чараш оран. Аңаа чоруктуг малдарның чарыжын долгандыр чоруур хевирге эрттирерге, чарышты хайгаарап көөрге, кончуг солун.

А аныяк, улуг чүгүрүк малдарның чарыжын черле мурнай эгелээр болза эки. Чүге дизе аът мунукчулары бичии оолдар чоруктуг малдарның чарыжы төнерин манап, хүндедир кургаг ховуга чеже шыдажыр деп бодаар силер, ынчангаш кандыгдаа команда чокка анаа-ла кускуннашкан соонда, арлып үне бээр чылдагаан база ында. Аът ээлери ийи-бир хонук бурунгаар эккелген аът-хөлүн бүрүткедип, малдың өң-чүзүнүн, хар-назынын, харын-даа мунукчузунуң ат-сывын бижидип алгай. А мунукчунуң хөрзэнге дугаарын ол дораан бербейн, айтып берип болгай. А чоруктуг малдарга дугаарларны үе чидирбези-биле ол дораан бергилеп кагза чогуур.

Аныяк, чүгүрүк малдарны 20 километрден үндүрерде, бирээде, оларны мунукчулары-биле кады Кызыл — Эрзин оруунун Дус-Хөл талазында кежирер. Ийиде, ам-на демги дугаарларны даңзы езугаар ат-сывын хынап тургаш, аът мунукчузунга баглаар. Үште, бар-ла турган аът мунукчуларын оруктуң өске талазына чыскаалдырар болгаш мунукчуларга экини

күзээш, шакты чарлааш, стартты чаза тудар.

Маңаа сөөлгү үеде “дүрген дузаның” эмчи ажилдакчыларының аът чарыжына көзүлбестээннин айтыксаар мен. Чаш ажы-төл, хөй мал ужуп-туруп, каккылажып турар черге чүү-даа болуп болгай. Олышкаш чамдык аът ээлериңиз: “Чоок черге аът чарыштырып турар-дыр. Мээң аьдым узак” деп чугаазы бар. Чоогум болза чүгүрүк аътка ырак-чоок-даа дөмей-ле. Чер аразы ыраарга, “күжүр Боран” финишке шуут келбейн барып болур. Чер аразы ыракта, көрүк-чүлгерге-даа солун эвес. Удавас Чадаанага чаңчыл болган чылдыңна апрель 12-де болур улуг аът чарыжы, аныяк мөгелер хүрежи чоокшулап олур. Ынчангаш бо чарышты ажыглап, аът-хөл чарыштырып чоруур сонугалдыг улус маңаа чыгып, республика төвүңе болур байырлалдарга аът чарыжын чурум-чыскаалдыг эрттирер сорулгалыг “улуг хуралдан” эрттирип көрээлиңер.

Андрей МОНГУШ,
аът спортунга Наадымнарның ийи дакпыр чемпиону.
(Гонорарын — солунга.)

КИЖИ БОЙДУС-БИЛЕ ТУДУШ

Көшкүн амыдыралдыг ада-өгбелеримнің Шагаа деп адаар улуг байырлалын бичин шаамдан көрүп чордум.

Шагаага күзүн-не белеткенип эгелээр. Кады чыдар өглернің ол байырлалга база-ла аажок белеткенип турарын көргөш, ол хүннүң кажан кээрин четтикпейн манаар турган мен. Шагааны частың башкы Пар айында (февральда) эрттирер турган.

Кандыг-даа чоннуң национал байырлалдарындан хамыктың мурнунда ук чоннуң үе-дүптен бээр сагып, хумагалал чорууру

чаңчыл-езулалдары, бурунгу культуразы, национал чоргааралы көстүр. Кижин бойдус-биле кезээде хин тудуш, сырый холбаалыг дээн философчу угаадылалдың эн көскү илерээшкени тыва улустуң шаг-үе эргилдезин демдегелеп турары Шагаа езулалында доктааганы ол.

Ояя АМАЙ-ООЛ.
Кур-Чер суур.

Кара-Боонуң хөөредиглери

Көк дээр, хөртүк адаа...

— Шагаа соонда чүве. Улуг-Даг кырынга хой кадарып чор мен. Харалаан, ыяшка тайгаш, кудургайны куду силедир ужуруп баттым. Черле орта билдинмес: бир көөрүмге, көк дээр көстүр, бир көөрүмге, хөртүк адаа... Та чежеге дээр ынчаар бадып келген кижин мен. Кажам орта шашкаш, ам-на доктаадым. Туруп, кактанып чорумда, харалаан, демги даянып чоран даянгыжым балдырымга кээп шашкан, катап-ла черде бардым.

“Экии-и, оолдар!”

— Мөңгүн-Тайгаже хүнде каш-даа самолет ухар шагда чүве.

Кыштаглаашкын

эрттир өзе бээрге, өйлөп-өйлөп вертолетка чүдүргөш, ээн тайгаларга аппарып салгылаптар. Бо бөрүлерни фермаларында азыраар аш-чеми тывилбастаанындан сөөлгү үеде хөйү-биле салып үндүрүп эгелээн.

Бо чылын февраль эгезинде Дапсыга 2 хонук иштинде кызыл бөрүлөр 12 сарлыкты чиирин чигеш, чамдызын анаа-ла өлүрүп кааш барган. Олар бо черлерге элээн каш хонгаш-ла кээп каап турар. Аңчы эвес боорда, чайы чок кадарчыларыныска кажар, аш бөрү-биле сывыртажыры ыңдыг-ла амыр эвес. Бо доруг бөрүлөр боолуг, боо чок кижини ылгал

билер, беленинде боолаттырбас. Аңныыр ажил-агый черлери малчыннарны бөрү хораны, какпа-биле хандыраарын чугулалап көөрү күзениң.

Чоокта чаа, февраль 17-де, бистин суурга ТР-нің Көдээ ажил-агый ямызының оралакчы сайыды С.М.Оюннуң база И.К.Ооржак баштаан кожуунуң удуртукчу даргаларының киржилгези-биле бүгү чоннуң ажык хуралына бо үстүнде айыптыңан байдалдарга хамаарыштыр чондан негелде айтырылгар турза-даа, огулуг түңнел харыны кым-даа үндүрбээн.

Сергей КҮЖҮГЕТ.
Бай-Тайга кожуун.

Көдээ ажил-агый, чер болгаш

ӨНЧҮ КИЛДИЗИНИҢ ПОЧТАЗЫНДАН

ДААЙЫМ ОГЛУ

Мээң авамның ада-иезин Буянды, Тейнин Иргиттер дээр. Олар хуу амыдыралдыг үе турда Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренге муң кара хойну өстүргөн база бир кончуг бай улустарның бирээзи чоран. Кыраган-ачам суг шупту кыс урулгарыг болгаш кады төрээн улустарындан Дамдын деп даайымны азырап алган турган.

Бо кыска чүүлүмнү кырган ада-иемнің-даа эвес, даайымның-даа эвес, а ооң бо хүннерде Мөңгүн-Тайга кожуунуң “Малчын” күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинде малчыннап чоруур оглу Борис Дамдынович Тейниннің дугайында бижирин оралдажып көрейн.

Борис миннип келирге-ле, ада-иези “Малчын” колхозта хой кадарып ажилдап турган. Ынчангаш ол мал ажылын кара чажындан тура көрүп, ада-иезинге дузалажып өзүп келген. Б.Д.Тейнин адазы чок апаарга, шериг соонда авазының кадарып турар хойн хүлээп алгаш, “Малчын” совхозтуң улуг кадарчызы апарган. Үр үе-даа эртпээнде, аныяк оол кожуунуң бир алдарлыг малчыннарының уруу Светлана Өлчейовна Иргит-биле өг-бүлө туткан. Борис биле Светлана 4 ажы-төлдүг. Улуг уруу — ТКУ-нуң көдээ ажил-агый факультетинде, оглу көдээ ажил-агый техникумунда өөренип турар-

лар. Үш дугаар оглу чаа школа дооскан болгаш ада-иезинге дузалакчы болуп ажилдап турар. А хеймери — ам-даа школачы.

Барык 30 чылдарның дургунда чүгле хой кадарып ажилдап келген малчын ам-даа 50 хар четпээн-даа болза, ооң шаңнал-макталдарын кижин санап четпес.

Хоочуннар — аравыста

Ол ССРЭ-нің Дээди Советиниң 11-ги чыыжының депутаты, Ленинни комсомол шаңналының лауреады, Күш-ажылдың Алдар ордениниң үшкү чергезиниң эдилекчизи, “ТР-нің алдарлыг малчыны” аттын эдилекчизи. Чоокта чаа 2004 чылдың декабрь 31-де РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң Чарлыгы-биле Борис Дамдыновичке “РФ-тиң көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы” атты тывыскаан. Борис Дамдынович — биче

сеткилдиг, күш-ажылга кончуг дадыккан, чоок кижилеринге, чонунга хүндүткелдиг, эрге-чагырга черлеринден улуг негелде-даа кылбас кижилерниң бирээзи.

Бо алдар-аттыг малчынывыс багай чурттап орар деп шыдавас мен. Олар хууда мал-маганны тудуп, ажилдап чоруур. Ындыг-даа болза оларның хууда чурттаар бажыңы чок. Ажы-төлү суурда төрелдериниң ачызында школага өөренип, ону доозуп алганнар. Уруг-дарыг өскөн болгаш, оода ажилдап чоруур суурунга бажың чок чурттаарының бергезин өгүнү хөрээжен ээзи Светлана Өлчейовна бо-ла хомудал чугаалаан орар. Мөңгүн-Тайгага чурттаар бажың тудуп алыры кончуг нарын. Чүге дизе КамАЗ машина-биле

Кызылдан чүгле чаңгыс рейс кылырга, 20 муң хире рубль болур. Ынчангаш материал, машина хөлөзининге бир кодан хой-даа чедишпес. Өг-бүлө Тыва Республиканың Чазаанче ийи чыл бурунгаар чурттаар оран-сава айтырынга хамаарыштыр дилег билдиришкенин кириген. Ооң харызы ам-даа билдинмес, ыңдыг-даа болза ук айтырыгны чөптүү-биле шиитирлеп бээринге малчыннар идегел, бүзүрөп орарлар.

Амыртак ОЮН-ООЛ.

Удавас часкы тарылга

га ажыглаар сорулга бар болганда, кончуг мөчөгөр, дөртегер мага-боттуг “Иваново” уксаалыг чылгыны өстүрүвүссө кандыгыл деп бодалдыг мен. Шаанда ийи-үш аътты кожуп алгаш, чаңгыс бистиг андазын-биле чер аңдарып турдувус. А бир эвес “Иваново” уксааны эдилээр апарзывыска, аңаа 3 бистиг аът андазынын кожуптарга, трактор-биле деңнештир чара чүткүп, 7 тонна чүктү чааскаан сөөртүр мал-дыр. Мындыг улуг күштү хүндүлевес аргажок. Ооң кадында солярка, артык кезектер, соокта эргизер изиг суг деп турбас, хырны-ла тодуг болза, ол-ла. Бо чылгыны үлегерлиг станция азы хууда экер-эрес чылгычылар-даа өстүрүп болгай.

Бады ООРЖАК.

Кызыл-Мажалык суур.

Мурнунда үелерде оларның өртээ каш көпөөк турда, улус-даа тоовас чүве, ам өртөктери 1 килограммда 15 рубльден ара чок кылдыр өскөн. Шак мындыг чергелиг чединмес байдалдан уштунуп, чиңге-тараа, арбайны кожуун бүрүзүңге элбээ-биле тарып, анжап чип, харын-даа хоорай черниң чурттакчыларын чиик өртөктиг далган-тараа аймаа-биле хандырып турар кылдыр ажилдаарын үе негеп келген.

Юрий КҮНЖЕП.

“ИВАНОВО”
УКСААНЫ ӨСТҮРЗЕ...

Көдээ ишчи чон тарааны тарыырда, часкы сезоннуг үени кончуг өйүндө ажыглаза чогуур.

Чазын хар эрий бээрге, черниң өл-шыгын ажыглап, чер өл чыдырда-ла, тарааны хол-биле чашкаш, аңдарыптар. Ону амгы үеде тракторда кожуп турар демир илиир-биле аътка кошкаш, илииртээр. Үрезин чоорту чылыг хүн караанга ден-дески кылдыр үнүп келир. Чайгы үеде кончуг изиг хүннер болу бергенде, чаңгыс катап суггарып каарга, дүжүт чаагай болгаш дүрген быжычал болур чүве. База бир чижек, чазын шоодайда үрезиниң 2 хонук хире буга суунга шыгыткаш, хол-биле чажып каарга, ол ону мурнай тараан тарааны эрттир өзүп келир.

Ажыл-агыйга херектиг техниканы садып алырынга хөрөңги чедишпес болганда, азырап орар малывыстың күжүн ажыглап өөренир үе келген деп бодаар мен. Шаанда аът андазынын ажыглаарының мурнунда “озук”-биле канчап тараа тарып чоран деп бис. Чүгле техникага ынанып, олче угаанывыс углап, олутпайлаан херээ чок. А Көдээ ажил-агый ямызы заводтарже машина-техника-биле чергелештир аъттың дериг-херексели, андазын, терге, сизген кезер машиналар кылырынга хамаарыштыр чагыгдан киризин. Бир-тээ, аът күжүн амыдырал-

ТАРАА ЧОКТА, ТААРЫШПАС

Тывага чиңге-тараа, арбай дыка эки үнер оран деп чүвени өгбелеривис бадыткаан.

Шагда соктаан чиңге-тараа, арбай далганын сүт аймаа, өреме, саржага холуп чип чордувус. Ам аш-чемниң өртөктери эмнин эрттир өскөн, ол бүгү амдангыр тыва чемнер ам кайда боор. Колбаса, быштак дээн чижектиг чемнерни чип-ле чордувус, ам садылгарда хөйү-ле кончуг, та кымнар садып

чип турар чүве. Оларның өртөктеринге бөдүүн чон, пенсионерлер күш четпес. Ажыл чок улус шуут амзавас чүве ыйнаан. Оларның хүн бүрүде өзүп олурар ажы-төлү база бар-ла болгай.

Бодум колдуунда рис, чиңге-тараа дээш, крупалар-биле кадык кылып чииринге ынак кижин мен.

ОГУЛУГ ХАРЫЫ ЧОК

Кара-Хөл сумузунга база ооң хамаарылгалыг девискээринге кыш эрткен чылгызындан барыктыг эртип турар. Хар бичиилеп чаап турза-даа, улуг хат-шуурган амдыгаа дээр болбаан. Ынчалза-даа ажыг, чыварлыг соок уламчы-

лавышаан. Эрткен чылын аш-чүт кеземчени көргөн малчыннарывыс бо кышка эки белеткелдиг болганы-биле кышты багай эвес эртип турар. Чамдык коданнарда шээр мал бир ай төнчүзү, ийи ай эгезинде-ле төрүп эгелей берген.

Малдың кыштаглаашкынының дугайында чугаалап тура, четпестерни айыптайн барып болбас. Дус тып ап, ону сөөртүп алырының талазы-биле ажил чылдан чылче хөнүвейн турары малчыннарга нарын байдалдарны тургуспушаан. Ынчангаш чамдык коданнарда дус чедишпези-биле малмаган кужурзурап турар.

Ол ышкаш мал-маган чуулдазы, яны-бүрү аарыглардан кам-

галал тарылгалар кылбастаанындан чүгле мал эвес, а харын-даа кадарчылар мал аарыгларындан аарып турары дүвүренчиг байдалда. Кожуундан, төптөн-даа малмаганның кадыын хынап кээр ажыл шагда-ла соксаан. Чыргалыг, аарыг малдарны чеже-даа чөмгөрип ажаарга, кышты, часты эртип шыдавас. Ону эмнээр эм малчыннарда чок. Шыдал-быралыг улус мал эмчилериниң сүмезин

езугаар эмнерни боттарының күжү-биле тыптынып ап, малын эмнеп турар.

Ооң кадында эрткен күстен бээр көк-даа, доруг-даа бөрүлөр көвүдээн. Шак ол “Кызыл дептерже” кирип бичиттинген, кижиден шоолуг хойбас, өөр-өөр чоруур кызыл бөрүлери Алтайда тускай фермаларда тудуп азырап турарын билер бис. Кажан оларның баш саны көрдүнгөн хемчээлден

«Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларның эрге-байдалының болгаш кызыгаарларының дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың декабрь 10-да хүлээп алган

Толээлекчилер палатазы 2004 чылдың декабрь 29-та чүүлүг деп көргөн

1 чүүл

Дараазында муниципалдыг тургузугларга хоорай округунун эрге-байдалын тыпсыр:

- 1) Кызыл хоорай;
- 2) Ак-Довурак хоорай.

2 чүүл

Бо Хоойлуда кожуун болгаш муниципалдыг район, суму болгаш суур деп билиншикнер дең уткалыг болуп турар.

3 чүүл

Дараазында муниципалдыг тургузугларга муниципалдыг районун эрге-байдалын тыпсыр:

- 1) административтиг төвү Тээли суур болуп турар Бай-Тайга кожуун;
- 2) административтиг төвү Кызыл-Мажалык суур болуп турар Барыин-Хемчик кожуун;
- 3) административтиг төвү Чадаана хоорай болуп турар Чөөн-Хемчик кожуун;
- 4) административтиг төвү Сарыг-Сеп суур болуп турар Каа-Хем кожуун;
- 5) административтиг төвү хоорай хевирлиг Каа-Хем суур болуп турар Кызыл кожуун;
- 6) административтиг төвү Мугур-Аксы суур болуп турар Мөңгүн-Тайга кожуун;
- 7) административтиг төвү Хандагайты суур болуп турар Өвүр кожуун;
- 8) административтиг төвү Туран хоорай болуп турар Би-Хем кожуун;
- 9) административтиг төвү Суг-Аксы суур болуп турар Сүт-Хөл кожуун;
- 10) административтиг төвү Бай-Хаак суур болуп турар Таңды кожуун;
- 11) административтиг төвү Кунгуртуг суур болуп турар Тере-Хөл кожуун;
- 12) административтиг төвү Самагалдай суур болуп турар Тес-Хем кожуун;
- 13) административтиг төвү Тоора-Хем суур болуп турар Тожу кожуун;
- 14) административтиг төвү Шагаан-Арыг (Шагонар) хоорай болуп турар Улуг-Хем кожуун;
- 15) административтиг төвү Чаа-Хөл суур болуп турар Чаа-Хөл кожуун;
- 16) административтиг төвү Хову-Аксы суур болуп турар Чеди-Хөл кожуун;
- 17) административтиг төвү Эрзин суур болуп турар Эрзин кожуун.

4 чүүл

Дараазында муниципалдыг тургузугларга хоорайның эрге-байдалын тыпсыр:

- 1) Чөөн-Хемчик кожуунга Чадаана (Чадан) хоорай;
- 2) Улуг-Хем кожуунга Шагаан-Арыг (Шагонар) хоорай;
- 3) Би-Хем кожуунга Туран хоорай;
- 4) Кызыл кожуунга хоорай хевирлиг Каа-Хем суур.

5 чүүл

Дараазында муниципалдыг тургузугларга суму чергениң эрге-байдалын тыпсыр:

- 1) Бай-Тайга кожуун деп муниципалдыг районда:
  - а) административтиг төвү Тээли суур болуп турар Тээли сумузу;
  - б) административтиг төвү Бай-Тал суур болуп турар Бай-Тал сумузу;
  - в) административтиг төвү Кызыл-Даг суур болуп турар Кызыл-Даг сумузу;
  - г) административтиг төвү Кара-Хөл суур болуп турар Кара-Хөл сумузу;
  - д) административтиг төвү Хемчик суур болуп турар Хемчик сумузу;
  - е) административтиг төвү Шуй суур болуп турар Шуй сумузу;
  - ж) административтиг төвү Эр-Хавак суур болуп турар Эр-Хавак сумузу;
- 2) Барыин-Хемчик кожуун деп муниципалдыг районда:
  - а) административтиг төвү Кызыл-Мажалык суур болуп турар Кызыл-Мажалык суур;
  - б) административтиг төвү Аксы-Барлык суур болуп турар Аксы-Барлык сумузу;
  - в) административтиг төвү Аянгаты суур болуп турар Аянгаты сумузу;
  - г) административтиг төвү Барлык болуп турар Барлык сумузу;
  - д) административтиг төвү Бижикиг-Хая суур болуп турар Бижикиг-Хая сумузу;
  - е) административтиг төвү Дөң-Терезин

суур болуп турар Ак сумузу;

- ж) административтиг төвү Хөндөлең суур болуп турар Хөндөлең сумузу;
- з) административтиг төвү Шекпээр суур болуп турар Шекпээр сумузу;
- и) административтиг төвү Эрги-Барлык суур болуп турар Эрги-Барлык сумузу;

3) Чөөн-Хемчик кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Баян-Тала суур болуп турар Баян-Тала сумузу;
- б) административтиг төвү Бажың-Алаак суур болуп турар Чадаана сумузу;
- в) административтиг төвү Ийме суур болуп турар Ийме сумузу;
- г) административтиг төвү Теве-Хая суур болуп турар Теве-Хая сумузу;
- д) административтиг төвү Хорум-Даг суур болуп турар Хорум-Даг сумузу;
- е) административтиг төвү Хайыракан суур болуп турар Хайыракан сумузу;
- ж) административтиг төвү Хөндөргей суур болуп турар Хөндөргей сумузу;
- з) административтиг төвү Чыраа-Бажы суур болуп турар Чыраа-Бажы сумузу;
- и) административтиг төвү Чыргакы суур болуп турар Чыргакы сумузу;
- к) административтиг төвү Элдиг-Хем суур болуп турар Элдиг-Хем сумузу;
- л) административтиг төвү Шеми суур болуп турар Шеми сумузу.

4) Каа-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Сарыг-Сеп суур болуп турар Сарыг-Сеп сумузу;
- б) административтиг төвү Бояровка суур болуп турар Бояровка сумузу;
- в) административтиг төвү Бүрен-Хем суур болуп турар Бүрен-Хем сумузу;
- г) административтиг төвү Бүрен-Бай-Хаак суур болуп турар Бүрен-Бай-Хаак сумузу;
- д) административтиг төвү Дерзиг-Аксы суур болуп турар Дерзиг-Аксы сумузу;
- е) административтиг төвү Ильинка суур болуп турар Ильинка сумузу;
- ж) административтиг төвү Кундустуг суур болуп турар Кундустуг сумузу;
- з) административтиг төвү Көк-Хаак суур болуп турар Көк-Хаак сумузу;
- и) административтиг төвү Сизим суур болуп турар Сизим сумузу;
- к) административтиг төвү Суг-Бажы суур болуп турар Суг-Бажы сумузу;
- л) административтиг төвү Бүрен-Аксы суур болуп турар Бүрен-Аксы сумузу;

5) Кызыл кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Баян-Кол суур болуп турар Баян-Кол сумузу;
- б) административтиг төвү Кара-Хаак суур болуп турар Кара-Хаак сумузу;
- в) административтиг төвү Суклак суур болуп турар Суклак сумузу;
- г) административтиг төвү Терлиг-Хая суур болуп турар Терлиг-Хая сумузу;
- д) административтиг төвү Элегест-Аксы суур болуп турар Элегест-Аксы сумузу;
- е) административтиг төвү Кур-Чер суур болуп турар Кур-Чер сумузу;
- ж) административтиг төвү Черби суур болуп турар Черби сумузу;
- з) административтиг төвү Шамбалыг суур болуп турар Шамбалыг сумузу;
- и) административтиг төвү Ээрбек суур болуп турар Ээрбек сумузу;

6) Мөңгүн-Тайга кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Мугур-Аксы суур болуп турар Каргы сумузу;
- б) административтиг төвү Кызыл-Хая суур болуп турар Мөген-Бүрен сумузу;

7) Өвүр кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Хандагайты суур болуп турар Хандагайты сумузу;
- б) административтиг төвү Дус-Даг суур болуп турар Дус-Даг сумузу;
- в) административтиг төвү Саглы суур болуп турар Саглы сумузу;
- г) административтиг төвү Солчур суур болуп турар Солчур сумузу;
- д) административтиг төвү Ак-Чыраа суур болуп турар Сарыг-Хөл сумузу;

е) административтиг төвү Чаа-Суур суур болуп турар Чаа-Суур сумузу;

8) Би-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Аржаан суур болуп турар Аржаан сумузу;
- б) административтиг төвү Хүт суур болуп турар Севи сумузу;
- в) административтиг төвү Сесерлиг суур болуп турар Сесерлиг сумузу;
- г) административтиг төвү Суш суур болуп турар Суш сумузу;
- д) административтиг төвү Тарлаг суур болуп турар Тарлаг сумузу;
- е) административтиг төвү Өөк суур болуп турар Өөк сумузу;
- ж) административтиг төвү Хадың суур болуп турар Хадың сумузу;

9) Сүт-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Суг-Аксы суур болуп турар Суг-Аксы сумузу;
- б) административтиг төвү Алдан-Маадыр суур болуп турар Алдан-Маадыр сумузу;
- в) административтиг төвү Ак-Даш суур болуп турар Ак-Даш сумузу;
- г) административтиг төвү Бора-Тайга суур болуп турар Бора-Тайга сумузу;
- д) административтиг төвү Кара-Чыраа суур болуп турар Кара-Чыраа сумузу;
- е) административтиг төвү Кызыл-Тайга суур болуп турар Кызыл-Тайга сумузу;
- ж) административтиг төвү Ишкин суур болуп турар Ишкин сумузу;

10) Таңды кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Бай-Хаак суур болуп турар Бай-Хаак сумузу;
- б) административтиг төвү Владимировка суур болуп турар Арыг-Бажы сумузу;
- в) административтиг төвү Балгазын суур болуп турар Балгазын сумузу;
- г) административтиг төвү Дүрген суур болуп турар Дүрген сумузу;
- д) административтиг төвү Кочетово суур болуп турар Кочетово сумузу;
- е) административтиг төвү Кызыл-Арыг суур болуп турар Кызыл-Арыг сумузу;
- ж) административтиг төвү Межегей суур болуп турар Межегей сумузу;
- з) административтиг төвү Успенка суур болуп турар Успенка суур;

11) Тере-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Кунгуртуг суур болуп турар Шынаа сумузу;
- б) административтиг төвү Белдир-Чазы суур болуп турар Каргы сумузу;
- в) административтиг төвү Чудумай суур болуп турар Балыктыг сумузу;
- г) административтиг төвү Оттук-Даш суур болуп турар Эми сумузу;

12) Тес-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Самагалдай суур болуп турар Самагалдай сумузу;
- б) административтиг төвү Ак-Эрик суур болуп турар Кызыл-Чыраа сумузу;
- в) административтиг төвү Берт-Даг суур болуп турар Берт-Даг сумузу;
- г) административтиг төвү О-Шынаа суур болуп турар О-Шынаа сумузу;
- д) административтиг төвү Хөл-Өөжү суур болуп турар Ү-Шынаа сумузу;
- е) административтиг төвү Белдир-Арыг суур болуп турар Чыргаланды сумузу;
- ж) административтиг төвү Шуурмак суур болуп турар Шуурмак сумузу;

13) Тожу кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Тоора-Хем суур болуп турар Тоора-Хем сумузу;
- б) административтиг төвү Адыр-Кежиг суур болуп турар Азас сумузу;
- в) административтиг төвү Ий суур болуп турар Ий сумузу;
- г) административтиг төвү Сыстыг-Хем суур болуп турар Сыстыг-Хем сумузу;
- д) административтиг төвү Чазылары суур болуп турар Чазылары сумузу;
- е) административтиг төвү Ырбан суур болуп турар Ырбан сумузу;

14) Улуг-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Арыг-Бажы суур болуп турар Көк-Чыраа сумузу;
- б) административтиг төвү Арыскан суур болуп турар Арыскан сумузу;
- в) административтиг төвү Арыг-Үзүү суур болуп турар Арыг-Үзүү сумузу;
- г) административтиг төвү Ишти-Хем суур болуп турар Ишти-Хем сумузу;
- д) административтиг төвү Ийи-Тал суур болуп турар Ийи-Тал сумузу;
- е) административтиг төвү Торгалыг суур болуп турар Торгалыг сумузу;
- ж) административтиг төвү Хайыракан суур болуп турар Хайыракан сумузу;
- з) административтиг төвү Чодураа суур болуп турар Чааты сумузу;
- и) административтиг төвү Эйлиг-Хем суур болуп турар Эйлиг-Хем сумузу;

15) Чаа-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Чаа-Хөл суур болуп турар Чаа-Хөл сумузу;
- б) административтиг төвү Ак-Туруг суур болуп турар Ак-Туруг сумузу;
- в) административтиг төвү Булуң-Терек суур болуп турар Кызыл-Даг сумузу;
- г) административтиг төвү Шанчы суур болуп турар Шанчы сумузу;

16) Чеди-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Хову-Аксы суур болуп турар Хову-Аксы сумузу;
- б) административтиг төвү Сайлыг суур болуп турар Сайлыг сумузу;
- в) административтиг төвү Ак-Тал суур болуп турар Хөндөргей сумузу;
- г) административтиг төвү Хөлчүк суур болуп турар Хөлчүк сумузу;
- д) административтиг төвү Чал-Кежиг суур болуп турар Чал-Кежиг сумузу;
- е) административтиг төвү Элегес суур болуп турар Элегес сумузу;

17) Эрзин кожуун деп муниципалдыг районда:

- а) административтиг төвү Эрзин суур болуп турар Эрзин сумузу;
- б) административтиг төвү Бай-Даг суур болуп турар Бай-Даг сумузу;
- в) административтиг төвү Мөрен суур болуп турар Мөрен сумузу;
- г) административтиг төвү Нарын суур болуп турар Нарын сумузу;
- д) административтиг төвү Качык суур болуп турар Качык сумузу;
- е) административтиг төвү Сарыг-Булуң суур болуп турар Сарыг-Булуң сумузу.

6 чүүл

Хоорай округтарының болгаш муниципалдыг районнарның кызыгаарларын оларның картографтыг бижилгезинге дүүштүр бадылаар:

1) хоорай округтары:

- а) Кызыл хоорай (капсырылга 1);
- б) Ак-Довурак хоорай (капсырылга 2);

2) муниципалдыг районнар:

- а) Бай-Тайга кожуун (капсырылга 3);
- б) Барыин-Хемчик кожуун (капсырылга 4);
- в) Чөөн-Хемчик кожуун (капсырылга 5);
- г) Каа-Хем кожуун (капсырылга 6);
- д) Кызыл кожуун (капсырылга 7);
- е) Мөңгүн-Тайга кожуун (капсырылга 8);
- ж) Өвүр кожуун (капсырылга 9);
- з) Би-Хем кожуун (капсырылга 10);
- и) Сүт-Хөл кожуун (капсырылга 11);
- к) Таңды кожуун (капсырылга 12);
- л) Тере-Хөл кожуун (капсырылга 13);
- м) Тес-Хем кожуун (капсырылга 14);
- н) Тожу кожуун (капсырылга 15);
- о) Улуг-Хем кожуун (капсырылга 16);
- п) Чаа-Хөл кожуун (капсырылга 17);
- р) Чеди-Хөл кожуун (капсырылга 18);
- с) Эрзин кожуун (капсырылга 19).

7 чүүл

Хоорайның кызыгаарларын оларның картографтыг бижилгезинге дүүштүр бадылаар:

- 1) Чөөн-Хемчик кожуунда Чадаана (Чадан) хоорай (капсырылга 20);
 2) Улуг-Хем кожуунда Шагаан-Арыг (Шагонар) хоорай (капсырылга 21);
 3) Бий-Хем кожуунда Туран хоорай (капсырылга 22);
 4) Кызыл кожуунда хоорай хевирлиг Каа-Хем суур (капсырылга 23).

8 чүүл

Суурларның кызыгаарын оларның картографтыг бижилгезинге дүүштүр бадылаар:

- 1) Бай-Тайга кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Тээли суур болуп турар Тээли сумузу (капсырылга 24);
 б) административтиг төвү Бай-Тал суур болуп турар Бай-Тал сумузу (капсырылга 25);
 в) административтиг төвү Кызыл-Даг суур болуп турар Кызыл-Даг сумузу (капсырылга 26);
 г) административтиг төвү Кара-Хөл суур болуп турар Кара-Хөл сумузу (капсырылга 27);
 д) административтиг төвү Хемчик суур болуп турар Хемчик сумузу (капсырылга 28);
 е) административтиг төвү Шуй суур болуп турар Шуй сумузу (капсырылга 29);
 ж) административтиг төвү Эр-Хавак суур болуп турар Эр-Хавак сумузу (капсырылга 30);
- 2) Барыын-Хемчик кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Кызыл-Мажалык суур болуп турар Кызыл-Мажалык сумузу (капсырылга 31);
 б) административтиг төвү Аксы-Барлык суур болуп турар Аксы-Барлык сумузу (капсырылга 32);
 в) административтиг төвү Аянгаты суур болуп турар Аянгаты сумузу (капсырылга 33);
 г) административтиг төвү Барлык суур болуп турар Барлык сумузу (капсырылга 34);
 д) административтиг төвү Бижикиг-Хая суур болуп турар Бижикиг-Хая сумузу (капсырылга 35);
 е) административтиг төвү Дөң-Терезин суур болуп турар Ак сумузу (капсырылга 36);
 ж) административтиг төвү Хөндөлең суур болуп турар Хөндөлең сумузу (капсырылга 37);
 з) административтиг төвү Шекпээр суур болуп турар Шекпээр сумузу (капсырылга 38);
 и) административтиг төвү Эрги-Барлык суур болуп турар Эрги-Барлык сумузу (капсырылга 39);
- 3) Чөөн-Хемчик кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Баян-Тала суур болуп турар Баян-Тала сумузу (капсырылга 40);
 б) административтиг төвү Бажың-Алаак суур болуп турар Чадаана сумузу (капсырылга 41);
 в) административтиг төвү Ийме суур болуп турар Ийме сумузу (капсырылга 42);
 г) административтиг төвү Теве-Хая суур болуп турар Теве-Хая сумузу (капсырылга 43);
 д) административтиг төвү Хорум-Даг суур болуп турар Хорум-Даг сумузу (капсырылга 44);
 е) административтиг төвү Хайыракан суур болуп турар Хайыракан сумузу (капсырылга 45);
 ж) административтиг төвү Хөндөргей суур болуп турар Хөндөргей сумузу (капсырылга 46);
 з) административтиг төвү Чыраа-Бажы суур болуп турар Чыраа-Бажы сумузу (капсырылга 47);
 и) административтиг төвү Чыргакы суур болуп турар Чыргакы сумузу (капсырылга 48);
 к) административтиг төвү Элдиг-Хем суур болуп турар Элдиг-Хем сумузу (капсырылга 49);
 л) административтиг төвү Шеми суур болуп турар Шеми сумузу (капсырылга 50);
- 4) Каа-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Сарыг-Сеп суур болуп турар Сарыг-Сеп сумузу

- (капсырылга 51);
 б) административтиг төвү Бояровка суур болуп турар Бояровка сумузу (капсырылга 52);
 в) административтиг төвү Бүрөн-Хем суур болуп турар Бүрөн-Хем сумузу (капсырылга 53);
 г) административтиг төвү Бүрөн-Бай-Хаак суур болуп турар Бүрөн-Бай-Хаак сумузу (капсырылга 54);
 д) административтиг төвү Дерзиг-Аксы суур болуп турар Дерзиг-Аксы сумузу (капсырылга 55);
 е) административтиг төвү Ильинка суур болуп турар Ильинка сумузу (капсырылга 56);
 ж) административтиг төвү Кундустуг суур болуп турар Кундустуг сумузу (капсырылга 57);
 з) административтиг төвү Көк-Хаак суур болуп турар Көк-Хаак сумузу (капсырылга 58);
 и) административтиг төвү Сизим суур болуп турар Сизим сумузу (капсырылга 59);
 к) административтиг төвү Суг-Бажы суур болуп турар Суг-Бажы сумузу (капсырылга 60);
 л) административтиг төвү Бүрөн-Аксы суур болуп турар Бүрөн-Аксы сумузу (капсырылга 61);
- 5) Кызыл кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Баян-Кол суур болуп турар Баян-Кол сумузу (капсырылга 62);
 б) административтиг төвү Кара-Хаак суур болуп турар Кара-Хаак сумузу (капсырылга 63);
 в) административтиг төвү Сукпак суур болуп турар Сукпак сумузу (капсырылга 64);
 г) административтиг төвү Терлиг-Хая суур болуп турар Терлиг-Хая сумузу (капсырылга 65);
 д) административтиг төвү Элегест-Аксы суур болуп турар Элегест-Аксы сумузу (капсырылга 66);
 е) административтиг төвү Кур-Чер суур болуп турар Кур-Чер сумузу (капсырылга 67);
 ж) административтиг төвү Черби суур болуп турар Черби сумузу (капсырылга 68);
 з) административтиг төвү Шамбалыг суур болуп турар Шамбалыг сумузу (капсырылга 69);
 и) административтиг төвү Ээрбек суур болуп турар Ээрбек сумузу (капсырылга 70);
 б) Мөңгүн-Тайга кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Мугур-Аксы суур болуп турар Каргы сумузу (капсырылга 71);
 б) административтиг төвү Кызыл-Хая суур болуп турар Мөген-Бүрөн сумузу (капсырылга 72);
- 7) Өвүр кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Хандагайты суур болуп турар Хандагайты сумузу (капсырылга 73);
 б) административтиг төвү Дус-Даг суур болуп турар Дус-Даг сумузу (капсырылга 74);
 в) административтиг төвү Саглы суур болуп турар Саглы сумузу (капсырылга 75);
 г) административтиг төвү Солчур суур болуп турар Солчур сумузу (капсырылга 76);
 д) административтиг төвү Ак-Чыраа суур болуп турар Сарыг-Хөл сумузу (капсырылга 77);
 е) административтиг төвү Чаа-Суур суур болуп турар Чаа-Суур сумузу (капсырылга 78);
- 8) Бий-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Аржаан суур болуп турар Аржаан сумузу (капсырылга 79);
 б) административтиг төвү Хүт суур болуп турар Севи сумузу (капсырылга 80);
 в) административтиг төвү Сесерлиг суур болуп турар Сесерлиг сумузу (капсырылга 81);
 г) административтиг төвү Суш суур болуп турар Суш сумузу (капсырылга 82);
 д) административтиг төвү Тарлаг суур болуп турар Тарлаг сумузу (капсырылга 83);
 е) административтиг төвү Өөк суур болуп турар Өөк сумузу (капсырылга 84);

- ж) административтиг төвү Хадың суур болуп турар Хадың сумузу (капсырылга 85);
- 9) Сүт-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Суг-Аксы суур болуп турар Суг-Аксы сумузу (капсырылга 86);
 б) административтиг төвү Алдан-Маадыр суур болуп турар Алдан-Маадыр сумузу (капсырылга 87);
 в) административтиг төвү Ак-Даш суур болуп турар Ак-Даш сумузу (капсырылга 88);
 г) административтиг төвү Бора-Тайга суур болуп турар Бора-Тайга сумузу (капсырылга 89);
 д) административтиг төвү Кара-Чыраа суур болуп турар Кара-Чыраа сумузу (капсырылга 90);
 е) административтиг төвү Кызыл-Тайга суур болуп турар Кызыл-Тайга сумузу (капсырылга 91);
 ж) административтиг төвү Ишкин суур болуп турар Ишкин сумузу (капсырылга 92);
- 10) Таңды кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Бай-Хаак суур болуп турар Бай-Хаак сумузу (капсырылга 93);
 б) административтиг төвү Владимировка суур болуп турар Арыг-Бажы сумузу (капсырылга 94);
 в) административтиг төвү Балгазын суур болуп турар Балгазын сумузу (капсырылга 95);
 г) административтиг төвү Дүрген суур болуп турар Дүрген сумузу (капсырылга 96);
 д) административтиг төвү Кочетово суур болуп турар Кочетово сумузу (капсырылга 97);
 е) административтиг төвү Кызыл-Арыг суур болуп турар Кызыл-Арыг сумузу (капсырылга 98);
 ж) административтиг төвү Межегей суур болуп турар Межегей сумузу (капсырылга 99);
 з) административтиг төвү Успенка суур болуп турар Успенка суур (капсырылга 100);
- 11) Тере-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Кунгуртуг суур болуп турар Шынаа сумузу (капсырылга 101);
 б) административтиг төвү Белдир-Чазы суур болуп турар Каргы сумузу (капсырылга 102);
 в) административтиг төвү Чудумай суур болуп турар Балыктыг сумузу (капсырылга 103);
 г) административтиг төвү Оттук-Даш суур болуп турар Эми сумузу (капсырылга 104);
- 12) Тес-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Самагалдай суур болуп турар Самагалдай сумузу (капсырылга 105);
 б) административтиг төвү Ак-Эрик суур болуп турар Кызыл-Чыраа сумузу (капсырылга 106);
 в) административтиг төвү Берт-Даг суур болуп турар Берт-Даг сумузу (капсырылга 107);
 г) административтиг төвү О-Шынаа суур болуп турар О-Шынаа сумузу (капсырылга 108);
 д) административтиг төвү Хөл-Өөжү суур болуп турар Y-Шынаа сумузу (капсырылга 109);
 е) административтиг төвү Белдир-Арыг суур болуп турар Чыргаланды сумузу (капсырылга 110);
 ж) административтиг төвү Шуурмак суур болуп турар Шуурмак сумузу (капсырылга 111);
- 13) Тожу кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Тоора-Хем суур болуп турар Тоора-Хем сумузу (капсырылга 112);
 б) административтиг төвү Адыр-Кежиг суур болуп турар Азас сумузу (капсырылга 113);
 в) административтиг төвү Ий суур болуп турар Ий сумузу (капсырылга 114);
 г) административтиг төвү Сыстыг-Хем суур болуп турар Сыстыг-Хем сумузу (капсырылга 115);
 д) административтиг төвү Чазылары суур

- болуп турар Чазылары сумузу (капсырылга 116);
 е) административтиг төвү Ырбан суур болуп турар Ырбан сумузу (капсырылга 117);
- 14) Улуг-Хем кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Арыг-Бажы суур болуп турар Көк-Чыраа сумузу (капсырылга 118);
 б) административтиг төвү Арыскан суур болуп турар Арыскан сумузу (капсырылга 119);
 в) административтиг төвү Арыг-Үзүү суур болуп турар Арыг-Үзүү сумузу (капсырылга 120);
 г) административтиг төвү Ишти-Хем суур болуп турар Ишти-Хем сумузу (капсырылга 121);
 д) административтиг төвү Ийи-Тал суур болуп турар Ийи-Тал сумузу (капсырылга 122);
 е) административтиг төвү Торгалыг суур болуп турар Торгалыг сумузу (капсырылга 123);
 ж) административтиг төвү Хайыракан суур болуп турар Хайыракан сумузу (капсырылга 124);
 з) административтиг төвү Чодураа суур болуп турар Чааты сумузу (капсырылга 125);
 и) административтиг төвү Эйлиг-Хем суур болуп турар Эйлиг-Хем сумузу (капсырылга 126);
- 15) Чаа-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Чаа-Хөл суур болуп турар Чаа-Хөл сумузу (капсырылга 127);
 б) административтиг төвү Ак-Туруг суур болуп турар Ак-Туруг сумузу (капсырылга 128);
 в) административтиг төвү Булуң-Терек суур болуп турар Кызыл-Даг сумузу (капсырылга 129);
 г) административтиг төвү Шанчы суур болуп турар Шанчы сумузу (капсырылга 130);
 д) административтиг төвү Чеди-Хөл кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Хову-Аксы суур болуп турар Хову-Аксы суур (капсырылга 131);
 б) административтиг төвү Сайлыг суур болуп турар Сайлыг сумузу (капсырылга 132);
 в) административтиг төвү Ак-Тал суур болуп турар Хөндөргей сумузу (капсырылга 133);
 г) административтиг төвү Хөлчүк суур болуп турар Хөлчүк сумузу (капсырылга 134);
 д) административтиг төвү Чал-Кежиг суур болуп турар Чал-Кежиг сумузу (капсырылга 135);
 е) административтиг төвү Элегес суур болуп турар Элегес сумузу (капсырылга 136);
 з) Эрзин кожуун деп муниципалдыг районда:
 а) административтиг төвү Эрзин суур болуп турар Эрзин сумузу (капсырылга 137);
 б) административтиг төвү Бай-Даг суур болуп турар Бай-Даг сумузу (капсырылга 138);
 в) административтиг төвү Мөрен суур болуп турар Мөрен сумузу (капсырылга 139);
 г) административтиг төвү Нарын суур болуп турар Нарын сумузу (капсырылга 140);
 д) административтиг төвү Качык суур болуп турар Качык сумузу (капсырылга 141);
 е) административтиг төвү Сарыг-Булуң суур болуп турар Сарыг-Булуң сумузу (капсырылга 142).
- 9 чүүл**
 Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырганың күүсекчи органнары, Тыва Республикада муниципалдыг тургузуларның тус чер бот-башкарылга органнары боттарының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын бо Хоойлуга дүүштүр 2005 чылдың июль 1-ге чедир Тыва Республиканың Чазааның Даргазына кирир.
- 10 чүүл**
 Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.
- Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.**
 Кызыл хоорай
 № 1027 УХ-1.
 2004 чылдың декабрь 29.

ОЮН АЛЫШКЫЛАР — ДАЙЫНЧЫ БОЛГАШ ТАЙБЫҢ ИШТЕ

(Төнчүзү. Эгези №№20, 21 "Шында").

ХҮҮЛӨҢМЕЙ

Хүүлеңмей — Оюн Чассыгбай-биле Көкеек ашак-кадайның ортун оглу чораан. Ол Элегеске 1912 чылда төрүттүнгөн. Элээди назыны ада-иезиниң аалынга эрткен. Оюн алышкыларның ада-иези ортумак шыдалдыг араттар чүве-дир. Чүс хире хой-өшкүлүг, он ажыг саар инектиг, аскыр өөрү чылгылыг. Хүүлеңмей аът мунарынга, чылгы кадарарынга хандыкшылдыг оол чораан. Калчан-шилги аьдын мунгаш, аскыр өөрү чылгызын сүргеш, чазын Танды-Уулаңың дагларынче, эзимнеринче чайлаглап үнө бээр. Оң чүгле кыш дүшкелекте бадып кээр. Чылгы мал-биле холбаалыг ажыл ону кашлагай, эрешоваа, аваангыр кылдыр дадыктырган. Эрткен чүс чылдың үжөн чылдарында аныяк-өскөн коллективтиг ажыл-агыйга улуг сонуургалдыг турган. Ооң-на салдары турган боор, Хүүлеңмей Тока аттыг күрэкномомга кезек када чыгычылап тургаш, ол Араттың Революстуг Шериинче албан эрртирип чорупкан. Ол шериг албанынга үш чыл болган. Хүүлеңмей аьттыг шеригжи кижиниң мергежилдерин шуптузун шиңгээдип алган. Эң ылаңгыя аьт кырынга халдып оргаш, ол-бо талада тургузуп каан чиңге шеттерни селеме-биле ийи холдап одура шаварынга Хүүлеңмейге чедер дайынчылар ховар турган дээр. Бодап көөрге, дайыннарның борбак баштарын одура шаварынга белеткенип, чаңчыгып турганы ол хире.

Хүүлеңмей чүгле аьттыг шеригжи эвес, а харын артиллерия дээр күчүлүг боону шыңгыы шиңгээдип алган. Артиллерист кижиниң кол сорулгазы — чаңгыс-даа ок халас чорутпазы болур. Аткан ок ыяап-ла дайынның кандыг-ла бир күжүн, хөреңгизин хораткан турар ужурулуг. Ону Ойдууа-даа, Хүүлеңмей-даа ыяк шиңгээдип алганнар болгаш ук негелдени херек кырында күседип пат болганнар. Мынчал кээрде, дөрт алышкының ийизи Тываның Революстуг Шериинге артиллерист мергежилди чедип алганнары ол. Ол үени-биле алырга, бо дээрге кайгамчык улуг чедишкени-дир.

Дөрт алышкының шуптузун дайынче чоруурун Ойдууа саналдаан чүве-дир. Ону бир дугаарында Хүүлеңмей деткээн дээр. Хүүлеңмей ха-дунмалары-биле 8-ки гвардейжи полугунуң 4-кү гвардейжи эскадронунуң 1-ги взвонунуң 1-ги салбырынга тыва эскадронунуң эрткен маадырлыг дайынчы оруун эгезинден төнчүзүңгө чедир эрткен. Ук оруту кадыг-дошкун тулчушкуннарга эртип турган чүве болганда, Хүүлеңмей эрес-дидим чоруун чаңгыс эвес удаа көргүскөн. Төрзэн чону, ынак чурту дээш ол амы-тынын хараманмай дайылдашкан. Сурмичи суур дээш, Дубно хоорай дээш тулчушкуннарга ол ийи катап балыглаткан. Сөөлү балыглааш-

кын кончуг аар болган. Госпитальга экиртир эмнеттингениниң соонда, ол катап бодунуң кезээнге чедип кээп, дайынчы оруун уламчылаан.

1944 чылдың август айда Хүүлеңмей тыва эки турачыларның кол кезин-биле төрзэн Тывазынга ээл чанып келген.

Совет чуртун камгалаарынга эрес-дидим киришкени дээш, Тыва Республиканың Чазак Хүүлеңмейни "Дайынчы шылгалар дээш" деп медаль-биле шаңнаан.

Хүүлеңмей дайындан ийиги бөлүктүң инвалиди бооп чанып келген. Ынчалза-даа ол инвалидинге чалынмаан. Дайынчы Суг-Бажы (Атамановка суурга) Молотов аттыг орус колхозтуң ишкээр талазынга организастаатынып тургустунган "Октябрь 30 чылы" колхозка ол чылгычылап ажылдап турган. Ол дээрге ооң аныяндан тура ынак ажылы-ла болгай. Сөөлзүредир колхоз баштаар чери ону тудуг бригадиринге томуйлаан. Ооң удурткан бригадасы чурттаар оран-сава, кажая-хораа, школа, клуб дээш, чүнү тутпаан дээр. Ооң түннелинде колхозтуң материалдыг баазасы чылдан чылче быжыгып орган. Суг-Бажыга эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарының төнчүзүңдө үш колхоз тургустунган: Молотов, Сталин аттыг база "Октябрьның 30 чылы" колхозтар. Сөөлүндө олар чаңгыс ажыл-агый кылдыр каттышкан болгаш "Коммунизмниң херели" колхоз апарган. Ам, бистиң бо үвисте, "Коммунизмниң херели" колхоз чок, а Шанган аьттыг ажыл-агый (кооператив) догуннал турар. Мында фронтучу Хүүлеңмейниң үлүг-хуузу арткан бе? Кижиде бодап көөрге, черле бар хире.

Тайбың ишке ажылдап чорда, Хүүлеңмейниң кадыкшылының байдалы экижизден. Аар-берге балыгланганының уржундан ол сегивээн, удаа-дараа аары каданнап чорза-чорза, 1956 чылда чырык делегейден чарлып, өске делегейге кезээ мөңгөдө чоруй барган. Кочетовчулар, шанганчылар бодунуң алдарлыг чаңгыс черчуртуун утпайн, ооң эрес-дидим чоруун сактып чоруурлар боор дээрзинге бүзүрөп артып каалыңар.

СЕДИП-ООЛ

Оюн алышкыларның эң бичиизи Седип-оол чораан. Ол 1918 чылда база-ла Элегеске төрүттүнгөн. Элээди назыны ада-иезиниң аалынга ажылдап эртирген. Ол боду кончуг ажылгыр оол чораан дээр. Улуг акылары ажыл-херек аайы-биле ыңай-бээр чоргулай баарга, Седип-оол ада-иезиниң кол дузалакчызы бооп, аалынга артып каар турган. Ооң кылбас-тутпас ажылы чок: инек, бызаазын карактап көөр, хой-өшкүзүн кадарар, оларны үндүрер-кирер, ыяштаар, суглаар дээш, баар турган. Хеймер оглу боорга, ада-иези ону аалынга турзун дээр, боттарындан ырадыр хөңнү чок улус бооп-тур. Аныяк-чалыы эр

болганда Седип-оол өске-даа эш-өөрү ышкаш, оюн-тоглаадан база чыдып калбас чораан. Суг-Бажыга, Чал-Кежигге, Элегес суурга кызыл-булуң, клуб дээр ышкаш культура одаглары ажылдап турган. Аңаа болуп эртип турган оюн-тоглаага, танцы-самга Седип-оол аажок иделкейлиг киржип чораан. Ол орус улустуң подгорная дээр пляс-самын денди чараш тевер турган. Оон ыңай ырлаарынга кончуг ынак кижиде чүве-дир. "Чавыдак" деп ол шагда чаа ырлаы берген ырыны суг онза, аяңны ырлаар чораан.

Араттың Революстуг Шериинге баарда, Седип-оол он тос харлыг, хып дээр аныяк эр турган. Ол шериг херээнге сонуургалдыг, сундулуг болгаш херек мергежилдерни кыска хуусаа иштинде шуптузун ыяк шиңгээдип алган. Аьттыг шеригжиниң билер-чогуур мергежилдеринден аңгыда, Седип-оол пулеметчу мергежилди база чедип алган. Пулеметтан "тарбыдадырынга" ол шуут мастер турган деп ооң эш-өөрүнүң сактышкыны безин бар.

1943 чылдың сентябрь 1-де Седип-оол акылары-биле кады Ада-чуртун Улуг дайынчы чорупкан. Чассыгбай биле Көкеек ашак-кадай Кызылдың паром аксынга оолдарын үдеп турда, оларның эңне кээргенчи, эң-не чаптанчы Седип-оол болган. Ол черле ыңдыг болур ужурулуг. Чеже-даа улгадып, дорууга берзе, уругдарының хеймери ада-иезинге кезээде бичии, чаш, кээргенчиг, чаптанчыг болур. Ындыг сагыш-сеткил Седип-оолдун ада-иезинге база турганы ол-дур ийин.

Седип-оол акылары-биле кады 8-ки гвардейжи дивизияның 31-ги гвардейжи полугунуң 4-кү гвардейжи эскадронунуң 1-ги взвонунуң 1-ги салбырынга акы-дунма Украинаның хоорай, суурларын хосташкан. Верхняя Снегиревка суурдан эгелээш, Ровно хоорайны таварааш, Ровно областың девискээрин кечип эрткеш, Карпат дагларының эдектеринге чедир шөйлүгөн берге орукту дайын-биле кам-хайыра чок демисежип чорааш эрткен.

Седип-оол Деражно суур дээш тулчушкунга-ла бодунуң эрес-дидим, аваангыр чоруун көргүзе берген. Пулемеду-биле фашистерни хөме "тарбыдадып" турда ана амыр эр болган. Суурже 1-ги эскадронунуң дайынчылары дорт халдап кирген. 4-кү эскадрон оң талазындан халдаан. Оларга удур немецтер шуурган дег отту ажыда бергеннер. Тыва эки турачылар аьттыг халдаары бергедей бээрге, чада халдап кирипкеннер. Мындыг байдалда пулемет кончуг чугула болган. Седип-оол пулемедун холдан черле салбаан. Санаан чүве болза, та чеже фашистерни чок кылды ыйнаан.

Дубно дээш тулчушкун тыва эки турачыларга эң-не аар-берге болганын үстүндө демдеглээн бис. Демисел мынчаар эгелзэн чү-

ве-дир. Оюн алышкылар өске эш-өөрү-биле кады эртен даң бажында дайынның быжыглаашкынын оюн эрткеш, фашистерниң чуш-куузундан күштүг отту ажытканнар. Немецтер кезек када аңгадай бергеннер. Оон олар аңгадашкындан оңгарлып келгеш, эрес-дидим гвардейжилерге удур халдааннар. Хөме халдып олурган дайзыннарже Айыыжы биле Седип-оол алышкылар гранаталары улай-улай октапканнар. Частышкын кончуг күштүг болган. Он-он фашистер ында-ла өлгеннер. Кезек болганда дириг арткан дайзыннар база бурунгаарлап эгелзэннер. Седип-оол оларны пулемеду-биле боолааш кирипкен. Ол аразында өске эскадроннарның дайынчылары атакаже көдүрлүп четтигипкен болгаш дайзынны аткаарлаарынче албадапканнар.

Дубно дээш тулчушкун Оюн алышкыларга кончуг улуг когаралды чедирген. Айыыжы чалыы назынындан кезээ мөңгөдө чарылган. Ойдууа биле Хүүлеңмей балыглаткан. Чаңгыс Седип-оол бүдүн-бүрүн дайынчы бооп артып калган. А дараазында болган кадыг-дошкун тулчушкунга Седип-оол аар балыглаткан болгаш узун хуусаа иштинде госпитальга чыткан. Ооң уржундан 1944 чылдың август айда төрзэн чуртунче ээл чанган эки турачылардан чыдып калган. Госпитальга экиртир эмненген соонда, Седип-оол база катап дайын шөлүнчө ээл келген. Эки турачы эш-өөрүн ол кайыын тывар ийик. Олар төрзэн чуртунче чана берген деп дыңнааш, Седип-оол өске кезекке кирип алган болгаш дайынчы оруун оон ыңай уламчылаан. Ол Венгрияны, Чехословакияны, Польшаны, Чөөн Пруссияны хостаарынга эрес-дидим киришкен. Ол төрзэн Тывазыңче чүгле 1946 чылда ээл чанып келген. Ачазы, төрөлдөргүлү, ха-дунмазы, эш-өөрү Седип-оолду улуг өөрүшкү-биле уткуп алганнар. Ынчалза-даа Седип-оолдун сеткил-сагыжын каратыр хөме баскан чүве — эргим, ынак авазы чырык делегейден кезээ мөңгөдө чоруй барган болган. Ол качыгдал 1945 чылдың май 9-та болган чүве-дир. "Дайын бистиң Тиилелгенис-биле доозулган! "Дайын төнгөн, тайбың амыдырал эгелзэн!". "Фашистиг Германия чылча шаптырган!" суг-суг дээр медээлер бүгү Тывага чаңнык ышкаш дүрген тарай берген. Ону дыңнааш, Оюн алышкыларның иези — Көкеек эне кызыгаар чок өөрзэн. "Оо, уругларым! Оо, оолдарым! Дайын төнгөн дидир. Седип-оол оглум ам-на чанып кээр-дир" - деп өглер аразынга улуг өөрүшкүлүг маңнап тургаш, бир өг эжинге хенертен барып ушкан. Улуг улус маңнашышаан келгеш, сегирип алырга, тынынкилчи чок болган. Хөөкүй иениң мага-бодун Кара-Булуңнуң чымчак довурактыг ыдык чери бодунуң хоюнга кезээ мөңгөдө шыгжап алган.

Оюн Седип-оол Чассыгбай

оглунуң дайынчы ачы-хавыязыын төрзэн чурту, төрзэн Чазак "Алдар" орденниң III чергези, "Ада-чурт дайыны" орденниң II чергези, ТАР ордени-биле демдеглээн. Ол дайынчы хоочуну чораан болгаш хөй юбилейлиг медальдарның эдилекчизи болган.

Дайын сөөлүндө чылдарда Оюн Седип-оол тайбың ажыл-ишче боду-биле бүрүн ыкмны берген. Төрзэн сумузу, ынак сууру Суг-Бажындан кайнаар-даа үнмээн, чорбаан. Аңаа бодунуң салым-чаяанын-даа тыва берген: ол Сат Бадына Дамбаевна-биле өг-бүлө тудуп алган. Аныяк өг-бүлө "Коммунизмниң херели" колхозтуң төрүүр кодан хоюн хүлээп алгаш, кадарчылап кирипкеннер. Бо ажыл-мергежилдинге олар бежен хире чыл болганнар. Санап, түңнөп көргөн чүве болза, Седип-оол биле Бадына-бо хөй чылдар дургузунда та чеже баш хөй өстүрген, та чеже тонна эьт, дүк бүдүргөн улус. Кара угаан-биле эң кудуку көргүзүгнү чижеглеп санаарга безин мындыг-дыр: коданда 350 баш төрүүр хөй бар дижик. Эң эвээш дээрге хураганнашкындан чыл санында 250 баш немежип турганы чугаажок. А бежен чылда 12500 болган-дыр. Ынча баштан бүдүргөн эьт, дүк чеже тонна болгу дег-дир? Акшаже шилчидер болза, чеже орулга колхозка киргенил? Бежен чыл иштинде колхозка, совхозка ак сеткилди, уре-түннелдиг ажылдааны дээрге езулуг маадырлыг чорук, магаданчыг ажыл херек-тир.

Седип-оол биле Бадына бүгү назынында эп-найралдыг, ааскежиктиг, чонунга хүндүткелдиг чурттап келгеннер. Олар ийи уругну төрээш, өстүрүп өөреткеш, төлөптиг кижилер кылдыр кижизидип кааннар. Раиса — Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап чоруур, Роза — Тандының Успенка суурунда "Кара-Булуң" ажыл-агыйда мал эмчизи. Ада-иезиниң ажыл-мергежилдин салгап, көдээ ажыл-агыйда ажылдап чоруур, ада-егбезиниң төөгүлүг чуртун ээлеп Успенка суурда чурттап олурары дээрге төрзэн черинге, төрзэн чуртунга, төрзэн чонунга бердингениниң херечизи-дир.

Кочетов — онзагай төөгүлүг суур. 1921 чылдың август айда Тыва күрүнениң таваа маңаа салдыган. Тыва чоннуң келир үдеги ааскежиктиг чуртталгазы дээш, орус-тыва улустарның быжыг эп-найралы дээр демиселчи — Кызыл партизаннарның командири Сергей Кузьмич Кочетов, маңаа чурттап, демисежип чораан. Ада-чурттуң ыдыктыг дайынчы Суг-Бажындан, Элегестен, Межегейден дөртөн хире аныяк, чалыы, эзирлер дег эрес эрлер, оларның аразында Оюн алышкылар моон аьттанып чоруткан болгай. Мынчал кээрде, Суг-Бажы сумузу, Кочетов суур бүгү Тыванын, бүгү Тыва чоннуң чоргааралы дизе, мында кандыг-даа хөөрөм чок.

Маспык-оол КАРА-ООЛ. Шаңгыр КУУЛАР.

ШУМОВ АЛЫШКЫЛАРНЫҢ ЧАГААЗЫ

1943 чылдың август 11. Дайын шөлу.

Эргим, хүндүлүг эштер!

Биске байыр чедиргениңер дээш силерге өөрүң четтиргенивисти илередип олур бис. Улуг орус улуска акы-дунма тыва улустуң сагыш салып турары дээш чоргаарланыр-дыр бис. Тыва улустуң аразыңга төрүттүңгөш, өскөн бистерге ол онза өөрүнчүг-дүр.

Бистер чуртувустуң болгаш чону-

вустуң бүзүрелин шынзыдар дээш бүгү күжүвүстү салып тур бис. Фронтуга дайылдажып келген үвистиң дургузунда бис миномет-биле гитлержилерге улуг когаралды чедирген бис. Бистиң минавыска дайзынның 400 ажыг солдады болгаш офицери узуткаттыган, 19 миномеду, 27 пулемеду, 11 дзоду база 14 блиндажы чылча шаптырган. Бо саннарны каш катап улгаттыраарың даңгыраглап тур бис. Эргим эштер, тывалар, силерниң чагыыңарны

күүседир бис. Шумовтар, Кызыл Шеригин өске бүгү дайынчылары ышкаш, боттарының боозун быжыг тудуп турар болгаш эң сөөлүг немец бистиң улуг Төрзэн чуртувустан үндүр сывыртпаан шаанда боозун холдан салбастар.

Тайылбыр: немец эжелекчилерге удур тулчушкуннарга маадырлыын көргүскени дээш Шумов алышкыларга Чазак шаңналдарын тывысканы-биле холбаштыр ТАР-ның ССРЭ-де төлээ чери оларга байыр чедирген чагаа чоруткан. Орта харыы чагааны Шумов алышкылар бижзэн. Ук чагааларны 1943 чылдың август 13-те үнгөн "Красное знамя" деп шериг солунунга парлаан.

Бүгү тыва улус бистиң фронтучу байырывысты хүлээп ал көрүңер.

Улуг сержант Александр Шумов, сержант Василий Шумов, биче сержант Лука Шумов, ефрейтор Иван Шумов, ефрейтор Арсентий Шумов.

“Экономга каадыржаан, эрес-кежээ Чавыдакты” деп эрткен чүс чылдың дөртөн чылдарындан эгелээш чоокка чедир-ле чон концерттерге-даа, анаа-ла ырлаксаанда-даа ырлажып чордулар. Эде тургустунушкун деп үеден соңгаар солуннарга чамдык материалдарны номчурумга: “Шары-буга кожуп алгаш, тракторга канчап деңээр” деп шаандагы шагда тыва улустуң ажил кылып амыдыраарының база бир даянгыжы чораан шары-бугавысты бактаан, ол амыдыралды куду көргөн хевирлиг материалдар үнүп турду. Чамдык улус тракторист болурунче аныктарны кыйгырган агитация ыры-дыр деп-даа турар чораан.

Тываның улустуң чогаалчызы Степан Агбанович Сарыг-оол 1943 чылда “Тракторист” деп ол шүлүктү езулуг-ла чүгле Кара-оол Сандакович Чавыдактың эрес-кежээ ажил-ижин мактап бижээн. Ооң соонда чон дораан аңаа аялганы чогааткаш, ырлажы берген.

Чогум Чавыдак деп кымыл дээрзин маңаа бижириң оралдажып көрейң.

Ол 1914 чылда Тываның база бир кайгамчык чараш бойдустуг булуңу болур, дээрде шаштыккан дег бедик сыннарлыг, те-чуңма өөр-өөр ойттап чоруур, хая-дажы чуглуп чыдар кадыр-берт мээстерлиг, хөлбеңчиннэн чингир ногаан шыктарлыг, шыргай арыгларлыг, кат-тооруу, аң-меңи, карака кадыргылары төттүмөс турган Үстүү-Ишкинге Ондар Сандактың үшкү төлү бооп төрүтүнгөн. Ооң улуу — мээң авам Ондар Мамайдок деп кижини. Ынчангаш ол мээң даайым. Элээди оол болгуже мал-маган кадары, ада-иезинге дузалажып өскөн.

1928 чылда Таңды кожуунун Элегеске күрэкном деп көдээ ажил-агыйның Тывага баштайгы каттыжышкыны тургустунган. Чавыдак аңаа ажилчын бооп, бодунуң күш-ажылчы ажилчорудулгазын эгелээн. 1932 чылда аалымга шөлээлпн чораан мен дээрин бодаарга, ол 1929 азы 1930 чылдарда аңаа келген боор.

Тыва Арат Республика бо-догуннаан тускай күрүне кылдыр тургустунган соонда, ССРЭ-ниң Чазаа чаа тургустунган республикага бүгү талазы-биле дузалап эгелээн.

Тывага көдээ ажил-агыйның бурунгаар хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузуң кириген ол күрэкном баштайгы механизаторларны белеткээриниң төвү бооп турган. Аңаа ЧТЗ деп баштайгы тракторларны эккелген, ону башкараарын өөрөдир специалистерни база чалаан. К.С.Чавыдак — тракторну бир дугаар башкарып өөрөнгөн нерниң бирээзи. Элегес күрэкномга күш-ажыл ооң академиязы болган. Ооң эгелээш-ле К.С.Чавыдак амыдыралының төнчүзүңге чедир механизаторнуң чымыштыг ажилы-биле чуртталгазын холбаан.

1946 чылда Теве-Хаяга Тываның көдээ ажил-агыйның дуржулга станциязының механизинге ажилдаан. Ынчан Чадаанага ажиттыңган чолаачылар курузунга башкылап база турган. Бир катап даайымның чиик машиназынга иелээ олурупкаш, Сүт-Хөлче чорупкан бис. Теве-Хая дужунга чорувуста ынчангы ажил-ижин сактып чугаалааш, мынча диди: “Ынчан, эртен дан бажында, моортан маңнап чоктааш, Чадаанага чолаачылар башкылап хүнзээш, кежээ чедир-ле чадаг маңнап бадып кээр мен. Амгы шагның аныктарын бо аразыңа чадаг барып ажилда дээр болза, дүпкүрүптерлер ыйнаан. Амгы анык-өскөннүн чалгаазын көргөш, дүрген-не өлү бериксээм келир”.

1950 чылдан эгелеп Кызыл-Мажалыкка МТС-тин мастерскаязынга механиктер, ону эргелекчилеп ажилдаан. 1954-56 чылдарда Удмурт АССР-ниң Глазвода көдээ ажил-агый техникумунга өөрөнгөн. Ону дооскаш, Эрги-

Барлыкка Большевик аттыг колхозту даргалаан. Ынчан ол колхозтуң ажил-агыйы бедик көдүрлүүшкүнүг чоруп турганын, чоннуң культурулуг амыдыралын бедидер дээш ажил хайнышкынын чоруп, лекция-беседаны чон ортузунга чорудуп, агитквартиралар ажилдап, бот-тывыңгыр артистер концерттерни белеткен, солун дыштанылга кежээлерин эрттиреринге колхоз даргазы боду киржи турганын ол үеде аңаа школа директорлап, күрүнениң, чоннуң херээ дээш бир демниг ажилдап чораан, ийи аал ишти чурттаар бажыңга кожолар бооп чурттап турган кожасы, хоочун журналист чораан Иван Дондукович Келик-Сенги бодунуң үезинде солуннарга, радиога, топ удаа чырыткан.

Кара-оол Сандакович Эрги-Барлыкка колхоз даргалап турганындан мындыг таварылганы сак-

ЭЛЕГЕСКЕ АЯН ТУТКАН...

тып чугаалаар кижини. “Кадарчылар аалдарыңа баарымга, сүт арагазын меңээ кудуп сунарлар. Ийи дугурааны ишкеш, боттарың четтирип көрүңер дээш, ишлейн баар мен. Ынчангаш колхозчуларым мени арага ишпес кижини деп билер. Оон ыңай мени оларны хойтпак хайыңдырып турар дээш кончуй бербес деп чүвени билерлер. Ынчан хойтпак тигери хоруглуг турган.” Ол кедергей оожум аажы-чаңгы, эгеничел, топтуг-томааныг кижини чораан. Ынчангаш чон ону кончуг хүндүлээр турган.

Хөй-ниити ажилыңа идепкейлиг киржи чораан. ССРЭ-ниң Дээди Советиниң дөрткү чыгыжының депутатыңа, область болгаш Тыва АССР-ниң Дээди Советинин, район Советиниң депутатыңа каш удаа сонгуткан. Хары угда ийи черниң депутаты турган кижини. Эрги-Барлыкка колхоз даргалап турган үезинде ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутаты бооп турган. Район иштинге кандыг-бир улуг хурал-суглаа, байырлал болурга депутат кижини черле кагбас, чалап алып турган дээр. Бир катап Шекпээрге байырлыг хуралга чораанын мынчаар хөөрээр: “Хурал соонда банкет болган, шору ишкелпкен улус район төвүнчө чоруп олурувуста, олурган машинамың чолаачызы авария кылган, мурнуку шилди бажым-биле буза үскөш, даштыгаа барып дүшкөш, арны-бажым куруг хан апаарга, район эмнелгезинге эккелген. Эмчилер балымыны чуп, чагаш, столбнякка удур эм сыкыртыр дээрге, шприцке көрүп алгаш: “Ындыг бичии спирт ишпес мен, уругларым” дээш, ынавай, шаг болган-дыр мен” дээрге, ону каттыржып шаг болган бис. “Араганы

ижер ужурлуг черге ижиптер кижини мен. Ынчалза-даа ону хөйге билдирбезин бодаар мен” дээр.

Кара-оол Сандакович Октябрь революциязының 40 чыл болган оюнда Кремльдиң Улуг ордузунга байырлыг сессияга киришкенин хөлчок өөрүшкүлүг хөөрөп чедип келген. Сессия соонда депутаттарны улуг залга шайлаткан. Аңаа Н.С.Хрущев база киришкен. “Янзы-бүрү аш-чем, арага-дарының хөйүн чугаалааш-даа канчаар. Тавактарда чем бичии-ле чемирли бээрге алгаш баргаш, орунуга чаа чөмнени, шилдерни удур эккеп салып-ла турар. Чаңгыс-ла эпчок чүве — туруп алгаш чөмненир, сандайлар чок болганы” дээр кижини.

Барыин-Хемчиктин соонда Чөөн-Хемчик районун “Хайыракан” колхозунга ажилдаан. Ол “СЭКП-ниң XXII съездизи” кылдыр эде адаттыңган соонда, ооң кол инженери бооп ажилдаан. Ада-чуртун Улуг дайының киржикчизи, колхоз даргазы Тимофей Кузечиевич Пичен-оол-биле кады олар совхозту чылдан чылче чүгле тараа культураларының эвес, кукурузаның база бедик дүжүдүн ап келген республиканың мурнакчы ажил-агыйының бирээзи кылып кааннар. Сүт-бараан фермазын бүрүнү-биле механизастаан. Машина-трактор мастерскаязы долу күчүлүг ажилдап турган. Көдээ ажил-ишчилерниң амыдыралының деңгели көзүлдүр өскөн.

К.С.Чавыдак мергежилдик кадрлар белеткелинче сагыш

Чылдар болгаш кижилер

салып чораан: шуут-ла совхозка организастан трактористер, комбайнерлер, чолаачылар курстарыңа чүгле Чөөн-Хемчиктен эвес, Тываның өске-даа районнарындан келген оолдар, кыстар өөрөнип, ажилчын мергежилдерни чедип ап турган.

Тараачын. Арат. Күш-ажылчы кижини. Ооң хостуг үези кончуг эвээш бооп турган. Мен школачы чорааш, чайгы дыштанылгамда оларның бажыңыңа чартык ай ажыр чурттап, сөөлүнде-даа бола аалдап чеде бээр турган мен. Кайгамчык чүве, ооң кежээ дууп чыдып ап турганын, эртен туруп чоруй баарын чаңгыс-даа катап көрбөзүн кижини-дир мен. “Даайым бажыңга хонду бе?” деп күүйүмден айтыраарымга: “Хонмай кай баарыл, шагда туруп чоруй барды” дээр. Даайымга дүштеки чем кажан-даа кылбас: “Ажилдаар черинге чөмненип чоруур кижини-дир” дээр. Ол дээрге ферма, хову бригадазы, мастерская-дыр. Черни чүгле суг-биле суггарбас, төккөн дерни негээр. Дүжүдүн бээр чер, долгандыр турар улус дээш, ол бодун бүрүнү-биле берип чораан. Ол дугайында ыр чогааттыңган. Ол биче сеткилдиг кижини бодунда онзагай чүү барын, шын сеткилинден билбес, ол ырың дыңнааш, үргүлчү ыядыр чораан. Россия биле Тываның алдарлыг артистери Кара-кыс болгаш Максим Мунзуктар концертке ол ырың ырлажырга, хөлчок ыядыр: “Мындыг улуг артистер кижини дугайында ырлажырга эпчок-тур. Дээди эртеми безин чок, чүгле техникум дооскан. Тараачын кижини-дир мен” дээр-дир. Харындаа бир катап мынча диди: “Бо Сарыг-оол чогаалчы кончуг багай

кижи-дир. Мээң дугайымда ол ырың чүге чогаатканы ол оон”. “Ол чүү дээрин ол, даай, харын эки ышкыжыл, улус сени мактап ырлап турар-дыр. Соонда сен чырык өртемчеден чоруй-даа баарыңга, улус ырлажыр болгай” дидим. Ооң соонда Степан Агбановиче ооң хамаарылгазы өскөрүп, харындаа бир катап ужуражып хөөрөшкенер-даа. Ооң соонда ол чогаалчыны хүндүлээр апарган.

Элегес күрэкном сөөлүнде совхоз апарган. “Элегес” совхозтуң 40 чыл болган оюнга Кара-оол Сандакович чалаткан. Аңаа чорааш келгеш, мынчаар хөөрөп орап чүве: “Тока дарга хурал президиумунга олурган, ол кижини көрүп каарына дээш, мурнумда чагы артыңче ажитталдыр олуруп алдым. Оон башка хоржок, кижини көрүп каанда кый дей бээр дарга. Чапсарлай бээрге, шаанда кады ажилдап чорааным ашактар мени көрүп кааш, үглөп келген. Талдар аразыңа барып хөөрежи олурувуста, бир анык оол маңнап келгеш, улус силерни дилеп тур, дарга хереглээн дээрге, хуралдаан черже чоруптувус. Мени шаңнап-мактап-даа турдулар. Шайлалга эгелей бээрге, Тока дарга чаныңга олуртуп алган, аш-чем ижеринден-даа эпчоксунуп пат-ла олурдум”. Ол хире чоаачал, биче сеткилдиг кижини-ле болгай.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгезин хөгжүдеринге болгаш механизатор кадрларны белеткээринге ачы-хавыяазы дээш, ол Ленин ордени, “Кур болгаш куруккан черлерни шингээдиң алганы дээш”

база өске-даа медальдар-биле шаңнаткан. Аңаа “Россия Федерациязының алдарлыг механизатору” база “Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору” деп хүндүлүг аттарны тывыскан. К.С.Чавыдактын адын “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп Тыва Республиканың Күрүне номунга киригени таварылга эвес.

Өөнүң ээзи чок апарганының соонда, дыка үр болбаанда чаңгыс уруу база авазының “соондан чорупкан”. Күдээзи Сарыг-Тараа Өгүлге-биле иелээ өскүс арткан уйнуктарын бут кырыңга тургузар дээш кызып чорду. Олар ам өгүлге-баштыг, ажы-төлдүг кижилер. Мая, Марина кырган-ачазының чуртталгазының сөөлү чылдарында чурттап чораан чуртун ээлеп, Хайыракан суурда чурттап чоруурлар. Уйнугу Василий Өгүлге Каа-Хем суурда чурттап турар. Паротурбинная кудумчузунда ниити чуртталга бажыңыңа өрт айыыл-халавы болганда, ол кожазында бажыңдан келгеш, он ажыг кижиниң амы-тынын алырыңга дузалашканын “Шын солундан номчудум. Баштай өрт дугайында бижээн арында чуруун көргөш, корга бердим. Маадырлыг чорук кылганыңга чоргаарланып олурдум. К.С.Чавыдактын салгалдары кырган-ачазының адын сыкпайн, үениң бергезинге улуг дыка чалынмай ынчаар чурттап чоруурлар-дыр.

Тываның Россияга каттышканының 60 чылын байырлап эрткен юбилейлиг чылда К.С.Чавыдактын база юбилейи — төрүттүнгенинден бээр 90 чыл ою болган.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.
Кызыл хоорай.

Хем кожуунуң Ийи-Тал суурдан көдээ бижикчинин (адын уткандыр мен) 60 чыл бурунгаар ачамның канчаар шүглүп каанының дугайында каш сөстүг материалын ам-даа альбомумда чыпшырып алган номчуп чор мен. Ачамның күдээлери оон адын адавас, анаа-ла “Мөгө” деп шолалап алганнар. Чогум адын Мартаа Бачыккай огу Ооржак (Мартаажык) дээр чүве ийин.

Тамара МАРТАА.
Ак-Довурак хоорай.

СПОРТ СПОРТ

ШЫЫРАК ШЫДЫРААЧЫЛАР ҮНЕР

Шуй ортумак школазында шыдыраа бөлгүмүнде уруглар, оолдар күзелдиң биле кээп турарлар. Бөлгүмнүң удуртукчузу Алена Кызыл-ооловна Хирлиг. Ында 15 оолдар, уруглар хаара туттунган. Алена Кызыл-ооловна уругларга шыдыраа оюнунуң төөгүзүн, фигураларның аттарын, көштерин дээш, шуптузун өөрөдир турар.

Шыдыраа оюну 570 чылда Индияга тывылган. Шыдыраа шах биле мат деп ийи орус сестен тургустунган. Шах дээрге перси дыл-биле ноян дээн, а мат дээрге өлгөн дээн араб сөс. Шахмат дээрге “ноян өлгөн” дээни ол. Шыдыраа оюнунуң кол утказы — ноянны (хаанны) матка олуртуру болур.

Бай-Тайга кожуунуң школачылар аразыңга болган шыдыраа маргылдаазыңга бөлгүмнүң киржикчилери ийи дугаар черни алган. Шыырак ойнаар оолдарга Саян Ооржак, Төмүр Донгак хамааржыр. Кожуунда шыдыраа оюнунуң школачылар аразыңга сайзыравайн турар, маргылдаалар ында-хаая болза, болур. Кожуунуң шыдыраа федерациязы келир үениң өзүп орап шыдыраачыларындан кожуун, республика, Россия чергелиг спортчулар үнер кылдыр бо айтырыгже кичээгейни угландырып деткээн болза.

Чоокта чаа республика маргылдаазыңга Саян Ооржак биле Аяжы Ооржак киришкеш келгенер. Олар аңаа шыдырааның чажыттарың элээн билип алганнар. “Өөреникчилерим боттарының сонургалды, кызымаа-биле шыдырааның нарын аргаларын хоочун ойнакчыларның дузазы-биле өөрөнип, билип алырга, олардан шыырак шыдыраачылар үнүп кээринге бүзүрээр мен” деп Алена Кызыл-ооловна бүзүрелдиг чугаалаар чорду. Анык башкының күзел-соруу, бурунгаар чүткүлү бүдер-ле болунаар.

Дадар-оол СҮРҮН.

Бай-Тайга кожуун.

***

Февраль 26-27-де “Херел” спорт залыңга эр болгаш херээжен улус аразыңга хостуг хүрешке республика чемпионды болган. 14 аңгы деңзи аайы-биле маргылдаага ниитизи-биле 100 хире кижини киришкен.

***

Республиканың бирги чери дээш эрткен неделяда эгелээн коньки маргылдаазы төнгөн. Аңаа ниитизи-биле 8 команда киришкен.

Бирги черни Чаа-Хөл кожуунуң Ак-Туруг командазы алган. Ийги черге Улуг-Хем кожуунуң Ийи-Тал суурдан келген команда төлептиг болган.

***

Бөгүн 10 шакта Тыва Республиканың Президентизиниң шаңналы дээш мячилик хоккей маргылдаазы эгелээн.

***

Март 6-да 10 шакта “Херел” спорт залыңга Март 8 байырлалыңга тураскааткан өг-бүлениң кыс кежигүннеринден тургустунган командалар аразыңга хөлгүг старттар болур.

Алдынай СААЯ.

Ачам мөгө чораан

Ачам мөгө Мартааның дугайында бичии чорааш дыңнаан, көргөн чүддеримни бижири бодап алдым. Ол кезээде мал ажил-агыйыңга, колдуунда тайгага чылгы кадарып өскөн.

Амыдыралга кандыг-даа солун ужураалдар турар. Ынчан шору 4-5 класс чеде берген үемде, ачамны дыка эдерер турган мен. Кажан ол бир чер азы суур баар дээрге баштай-ла чоруур орунун уунче бүдүү маңнап чоруптар мен. Көскү черге манап оргаш, чоок-

шулап кээрге, мурнунче халып-ла каар мен. Кыйгыраарга, хая-даа көрбөс мен. Чанымыга халдып келгеш, мени албан ушкарып алып кижини чүве. Суурже безин ушкажып алгаш, кире дээр турдум. Ам боданып оргаш, ол үелеримни кайгап, каткым-даа кээр-дир. Амгы үеде мен ышкыш ада-иезинде ушкажып алган чоруур уруглар ховар-ла боор.

Ачам-биле ушкажып алган чорумда, ол албан бир-ле таварылганы хөөрөп, черлер аттарын ай-

тып берип, төрөлдөр дугайында бо-ла чугаалай бээр. А бодунуң дугайында шоолуг хөөрөвөс турганы-ла ол боор, ооң хүрежи чораанын бо хүннерде сактып келгеш, эки айтырып албаанымга хомудаар мен. Ачам-биле кады ажилдап чораан, улгады берген акыларым ону кончуг мөгө чораан кижини дээрзин бо-ла хөөрей бээрлер.

Москвага тыва хүрешти танцы хевирлиг кылдыр көргүзүп чораанын ачамның бодундан дыңнаан чаңгыс сактышкыным бар. Улуг-

УРАН-ШЕВЕРНИҢ ДЕЛГЕЛГЕЗИ

Россияның болгаш Тыва Республиканың күрүнө шаңналарының эдилекчизи, Россия Федерациязының алдарлыг чурукчузу Дондук Хертекович Дойбухааның 60 харлаанынга болгаш чогадыкчы ажил-чорудулгазының 40 чылынга тураскааткан делгелге даарта, март 4-те, Алдан-Маадыр аттыг национал музейге 14 шакта ажыттынар. Ону Тыва Республиканың Культура яамызы, республиканың Чурукчу-

лар эвилели болгаш Национал музей организастап эрттирип турар. Дондук Хертекович чогадыкчы ажил-чорудулгазының 40 чылының дургузунда Тывага бичии скульптураның база чазанылга уран чүүлүнүң бедик уран-чечен чогаалдарын тургузар, ону хөгжүдүп сайзырадыр дээш биче эвес ажил-херекти кылган. Ооң ажилдарын 1967 чылдан эгелээш бүгү-эвилел, бүгү-россия, республика чергелиг чүс ажыг, делегей-

ниң аңгы-аңгы чурттарынга эрткен чээрби хире делгелгелерге чонардан сиилбирлээн шилиттинген ажилдарын кириштирген. Олар тускай эртемниглерниң бедик үнелелин алган.

Делгелгеден делегейде болгаш чуртта ады алдаржаан уран-шевер мастерниң чонар-даштан сиилбирлеп чазан янзы-бүрү чогаалдарын, чураан чуруктарын болгаш өске-даа ажилдарын көрүп болур.

Бистиң корр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржакка

Хүндүлүг Шериг-оол Дизиживич!

Сибирьниң Олимпий академиязының күүсекчи комитети Сибирьниң улустарының Кышкы VI спартакиадазынга Красноярск хоорайга 2005 чылдың февраль 9-тан 13-ке чедир киржиринге Тыва Республиканың чыынды командазын белеткээринге база сургакчыладырынга деткимчени көргүскениңер дээш Силерге сеткилдиң ханызындан өөрүп четтиришкени илеретти.

Сибирь федералдыг округтуң 12 регионундан: Алтай болгаш Красноярск крайлардан, Омск, Томск, Кемерово, Чита, Иркутск, Новосибирск облас-

тардан, Алтай, Тыва, Хакасия республикалардан болгаш Ханты-Мансий автономнуг округтан спорттуң 9 хевириниң талазы-биле 900 ажыг спортчулар спартакиадага киришкен.

Сибирь федералдыг округтуң девискээринге күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге улам ыңайгы кадды ажилдажылгага бүзүрээр бис.

Силерге быжыг каддык-шылды, чогадыкчы чедишкенини болгаш чаагай кижик-чолду күзедивис.

СИБГУФК-НЫҢ РЕКТОРУ, Сибирь Олимпий академиязының президентизи, профессор В.И. Михалев.

Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүн эрттирер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2005 чылдың февраль 26, № 204, Кызыл хоорай

Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнү — Март 8-ти байырлап эрттирери-биле холбаштыр **доктаадыры болза:**

1. Саналдап кирип турары: Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүн эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин составын; Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүнге тураскааткан хемчеглер планын;

Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүнге тураскааткан байырлыг кежээни Улусчу чогадылга бажыңыга 2005 чылдың март 5-те эрттирериниң планын бадылаар. 2. Кожууннар болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның чагырга черлериниң удуртукчуларынга Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүнге тураскааткан байырлап

хемчеглерин чер-черлерге эрттирерин хандыраар.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

4. Бо доктаалдың күүселдезинге контролду Тыва Республиканың Аппарадының Социал хөгжүлдө айтырылгалар талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 26-да № 204 доктаалын езугаар бадылаан

Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүнге тураскааткан байырлыг хуралды эрттирериниң планы

Байырлыг хурал 2005 чылдың март 5-те Улусчу чогадылга бажыңыга 17.00 шакта эгелээр.

1. Байырлыг кежээниң ажы-дышкыны

2. Байыр чедиришкенини: Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Д.К-Х.Ооржак, Тыва Республиканың Улуг Хуралының

Хоойлужудулга палатазының Даргазы В.М.Оюн, Кызыл хоорайның мэри Д.К.Донгак, Тыва Республиканың Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы К.А.Маспык-оол, Тыва Республиканың күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының сайыды, Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүн эрттирер талазы-биле организастыг комитеттин даргазы А.Т.Конгар.

3. "Эң эки агитквартира", "Эң эки херэеженнер чөвүлели" деп конкурстарның болгаш "Мен шыдаар мен" деп Бүгү-российжи акцияның түңнелдерин Тыва Республиканың Херэеженнер эвилелиниң Даргазы И.Ш.Очур дыңнадыр.

4. Тиилекчилерге шаңналдар тыпсырының езулалы.

5. Байырлыг кежээниң доостуру.

6. Концерт.

Тыва Республиканың Чазаның 2005 чылдың февраль 26-да үндүргени № 204 доктаалы-биле бадылаан

Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүнге тураскааткан хемчеглерниң ПЛАНЫ

Хемчеглер	Харысалгалыг	Күүседир хуусаазы
Иелерге, ажил-ишчи херэеженнерге тураскааткан байырлап хуралдары, кежээлери	Хоорайлар, кожууннар чагыргалары, күш-ажылчы коллективтер.	2005 чылдың март 4-6
Культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер	ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызы, ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилел, хоорайлар база кожууннар чагыргалары.	2005 чылдың март
Херэеженнер шимчээшкениниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының болгаш Күш-ажылдың хоочуннарынга адрестиг байыр чедиришкенини.	ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамы, хоорайлар, кожууннар чагыргалары.	2005 чылдың март 4-6
"Эң эки херэеженнер чөвүлели", "Эң эки агитквартира" база Бүгү-россияның "Мен шыдаар мен" деп акциязынга конкурстарның түңнелдерин үндүрген Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнү — Март 8-ке тураскааткан байырлыг кежээ	ТР-ниң Херэеженнер эвилели, ТР-ниң Культура болгаш национал политика яамызы, ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы	2005 чылдың март 5
Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнүнге тураскааткан фото-чурук, уран чүүлдүң мастерлериниң чураан чуруктарының делгелгези.	60-маадырлар аттыг музей, ТР-ниң Чурукчулар эвилели.	2005 чылдың март
Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнү — Март 8-ти эрттирериниң талазы-биле материалдарны чыып түңнээр.	ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы, ТР-ниң Херэеженнер чөвүлели.	2005 чылдың март 1-3
Бүгү-делегейниң херэеженнер хүнү — Март 8-ти байырлап эрттиргениниң дугайында МИЧ-ге чырыдары.	ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар агентилели.	2005 чылдың март 1-10

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНДАН

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, Тыва Республиканың Чаза Паротурбинна кудумчунда 17 "а" бажыңга өрт үезинде өлген Полина Кавааевна Кавааның, Чойганмаа Май-ооловна Бегзиниң, Айсуу Радиевна Саттың, Рада Каадыр-ооловна Донгактың, Аянмаа Монгуштуң, Оюнмаа Хертековна Ондарның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы, Тыва Республиканың Даргазының Канцеляриязы Паротурбинна кудумчунда 17 "а" бажыңың чурттакчыларын өрттен камгалап тургаш өлген Чазактың автобаазаның чолаачызы Николай Кара-оолович Ховалыгының төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Биске эргим Анатолий Дадарыкпаевич КУУЛАР хенертен мөчээн. Бистиң өг-бүлөвиске улуг чидириг, качыгдал таварышкан, Биске бо берге үеде моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген "Башкы" сеткүүлдүң, Улусчу чогадылга бажыңының, Кызыл-Арыгды ийи школаның коллективтеринге, ырак-чооктан келген кудаларывыска, эш-өөрүвүске, төрелдеривиске, ачы-буян көргүскен чонувуска четтиргенивисти илереттивис.

Уругларындан, өөнүң эезинден.

Бистиң оглуусу Шораан Олегович ШАҢМАКТЫ сөөлгү орукче үдээринге материалдыг дуза чедирген бүгү-ле төрелдеривиске: Любовь Васильевна, Дмитрий Таспай-ооловичиге, Татьяна Донгаковнага, Ак-Туруг болгаш Булуң-Терек ортумак школаларының башкылар коллективинге, кожууннуң чагырга даргазы Динмей Каадыр-ооловичиге, Ак-Туруг суму чагыргазының коллективинге, Маадыр-оол Маасович Монгуштуң өг-бүлезинге, Чаа-Хөл кожууннуң улус өөредилге килдизиниң коллективинге болгаш оглуустуң эш-өөрүңге, чаңгысклассчыларынга, Ак-Туруг суурнуң бүгү чурттакчыларынга бистиң кажыдылывысты үлежи, улуг дузаны чедиргени дээш улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

Шаңмактарның өг-бүлезинден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чаза. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—1-01-35, кол редакторнуң оракачылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажил-агый, үлетпүр килдистер —1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 10045. Чагыг 22.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаақы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээң. Херчилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.